

Міністерство освіти і науки України
Чернігівський промислово - економічний коледж
Київського національного університету технологій та дизайну

ЗАТВЕРДЖУЮ
Заступник директора з НР
_____ С.В.Бондаренко
_____ 2016 р.

**Методичне забезпечення лекційних занять
з дисципліни ОСНОВИ ФІЛОСОФСЬКИХ ЗНАНЬ
для студентів спеціальності
5.05070104 «Монтаж і експлуатація електроустаткування підприємств і
цивільних споруд»**

Уклав

Чубич Л.М

Розглянуто та схвалено
на засіданні циклової комісії
соціально-економічних та
гуманітарних дисциплін
Протокол № _____
від _____ р.

Голова циклової комісії

Л.М.Чубич

2016 р.

Лекція №1

Тема: Вступ

Мета: показати взаємозв'язок між філософією і людиною, особливості історичного виникнення філософії; співвідношення філософії, науки, релігії та мистецтва; ознайомити студентів зі структурою курсу, літературою.

Методи: словесний

План

- 1 Зміст дисципліни.
- 2 Структура курсу, рекомендована література.
- 3 Специфіка філософського знання.
- 4 Філософія та її роль у суспільстві.

Матеріально - технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

Аблеєв С.Р. Філософія в схемах і таблицях. - М., Вища школа, 2004.

Вислови філософів, схеми: «Сфери духовної діяльності, які виділилися із міфу», «Міфологічний світогляд і філософія», навчальний посібник.

Література:

- 1 Андрущенко В. Історія соціальної філософії.- К., Тандем, 2000.
- 2 Бичко І.В. Філософія: курс лекцій. – К., 2003.
- 3 Бичко А. Історія філософії. Підручник. – Либідь, 2001.
- 4 Бойченко І.В. Філософія історії.- К., 2000.
- 5 Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії.- К., 1999.
- 6 Горлач М.І. Філософія: підручник.- Харків, 2000.
- 7 Горський В.С. Історія української філософії. Навч. посіб. – К., 2001.
- 8 Надольний І.Ф. Філософія: посібник.- К., 2003.
- 9 Причепій Є.М. Філософія: посібник.- К., 2003.
- 10 Петрушенко В.П. Основи філософських знань. Посібник.- Новий світ, 2003.
- 11 Тарасенко Н.Ф., Русин М.Ю. Історія філософії України: підручник. – К., 1994.
- 12 Федів Ю., Мозкова Н. Історія української філософії.- Україна, 2000.
- 13 Ярошовець В.І. Історія філософії. Підручник. – ПАРАПАН, 2002.

Філософське знання має свою специфіку, яка докорінно відрізняє його від конкретно-наукового знання. Річ у тім, що коли наукове знання на певному етапі історичного розвитку є точним, однозначним і тому загальноприйнятним для всіх людей, то філософське знання є поліфонічним, плюралістичним. Це означає, що на одні і тіж самі питання в різних філософських школах даються різні відповіді, які, що суттєво важливо, мають рівноцінне значення. Інакше кажучи, в філософії не існує однозначних

і загальноприйнятих положень. Саме тому філософія є особливим видом знання; це “софійне” знання, зрозуміле як мудрість. Про це свідчить і значення терміну філософія- від грецьких слів філео-любов і софія-мудрість (“любов до мудрості”). Такий переклад, звичайно ж, не висвітлює сучасного змісту цього слова, але є в ньому і зерно істини. Людину, яка добре знає свою справу, ми називаємо “обізнаний фахівець”. Епітет “мудрий” не пасує до цього прикладу. Він вживається тоді, коли треба охарактеризувати ставлення людини до життя взагалі. Це ставлення виявляється у вчинках, а обґрунтовується загальним поглядом на місце людини у світі, її світоглядом. Філософію пов’язують саме із світоглядом, часто називають його основою. Щоб така характеристика філософії стала зрозумілою, потрібно розібратися в тому, яке місце у системі людських знань та поглядів на життя посідає світогляд, а яке-філософія. Сукупність знань, необхідних для розумового керівництва діяльністю суспільства і людини, можна уявити у вигляді піраміди, яку поділено на кілька рівнів таким чином, що кожен вищий її рівень обґрунтовує успішне використання знань нижчого рівня. Знання технологічного рівня дають змогу безпосередньо керувати діяльністю, відповідаючи на запитання “як?": як різати метал, як провести урок, як лікувати хворого? Для того щоб виробити “рецепти” технологічного рівня, треба знати, що являє собою той предмет, та царина реальності, з якою ми маємо справу. Це рівень емпіричного опису явищ дійсності. Технологічні рекомендації та емпіричні описи завжди мають обмежену ділянку використання. Зрозуміло, що виникає прагнення з’ясувати чому, відповідно до закономірностей і яким саме чином влаштовані певні явища, як щодо них треба діяти? Тут знання переходять на теоретичний рівень. Уявімо тепер суспільство або людину, які достатньою мірою володіють технологічними, емпіричними і теоретичним знаннями, тобто всіма засобами, необхідними для здійснення сучасного науково-технічного прогресу та особистої участі в ньому. Такі знання зрештою не гарантують розумного життя. Сучасна наука і техніка можуть сприяти розквіту життя, а можуть занепасти його в нуклеарній або екологічній катастрофі. Все залежить від того, задля чого використовуються ці могутні засоби? Яким є наш ідеал? Що надає сенсу нашій діяльності, як ми уявляємо собі покликання та призначення людини і місце її в цьому світі? Відповідь на ці запитання дає методологічний рівень знань. Кожен рівень знання має три ступені: думку, науку і осяяння. Засобом і знаряддям думки є розсудок, наука - логіка, осяяння - інтуїція. Інтуїції підпорядковується розум. Це абсолютне знання засноване на тотожності розуму який пізнає із об’єктом пізнання. Отже те, що ми насправді знаємо- це не світ сам по собі, а те що ми з ним робимо; ми перетворюємо в практику, так би мовити, наш образ світу, модель, охайно зібрану з цеглинок, здобутих у процесі навчання і освоєння мови. Знання є сигналом і символом оточуючого нас світу є його образ, що складається в систему наукових уявлень, функціонує на рівні повсякденності, міститься в інших духовних формах. Воно виробляє в собі певні категоріальні форми осягнення дійсності, процедури власного розвитку, понятійний апарат, мовні вирази тощо. Розум людини здатен продукувати знання як духовне забезпечення активної взаємодії людини з об’єктивним

світом , як ствердженням себе в ньому. Разом з тим духовне самоствердження людини в світі не зводиться виключно до пізнавального відношення. В філософії науково – об’єктивний підхід поєднується з оціночим, оцінюючим. Специфіка філософського знання в значній мірі визначається такими проблемами , які досліджуються в філософії .До найважливіших проблем філософії відносяться такі: --хто така людина і яке місце займає вона в світі ? --яка природа Світу , Космосу? В чому полягає причина і основа його формування ? Чи є взагалі якісь зовнішні підстави існування Всесвіту , чи він є самодостатнім і не потребує для свого буття ніяких зовнішніх сил ? --в чому полягає сенс людського життя в цілому ? І чи існує сенс взагалі? --в чому суть людського щастя ? І як , якими шляхами і законами людина може стати щасливою? --як слід розуміти добро і зло ? Яка їх роль у житті індивіда і людських спільнот? --людина і доля чи вільна істота людини, чи над нею панує фатум, доля ? Чи визначено її життєвий шлях заздалегіть , чи ні ? На ці та інші питання неможливо дати однозначні і вичерпні відповіді , і тому кожне нове покоління людей пробує відшукати своє власне тлумачення цих життєвоважливих проблем людського існування Філософія вивчає , отже, такі питання , котрі включаються у світогляд людини .Саме тому філософія тісно і безпосередньо пов’язана з світоглядом.

Лекція №2

Тема: Світогляд як духовно - практичний феномен

Мета: перевірити ступінь засвоєння попереднього матеріалу; охарактеризувати світогляд як духовно-практичний феномен, розкрити роль світогляду в житті людини.

Методи: словесний

План

- 1 Поняття та типологія світогляду.
- 2 Світогляд і філософія.
- 3 Роль світогляду в житті людини.

Матеріально - технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

Аблєєв С.Р. Філософія в схемах і таблицях. - М., Вища школа, 2004.

Вислови філософів, схеми «Типи світогляду», «Функції філософії», навчальний посібник.

Література:

- 1 Андрущенко В. Історія соціальної філософії.- К., Тандем, 2000.
- 2 Бичко І.В. Філософія: курс лекцій. – К.,2003.
- 3 Бичко А. Історія філософії.Підручник. – Либідь, 2001.
- 4 Бойченко І.В.Філософія історії.- К., 2000.
- 5 Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії.- К., 1999.
- 6 Горлач М.І. Філософія: Підручник.- Харків, 2000.

- 7 Горський В.С. Історія української філософії. Навч. посіб. – К., 2001.
- 8 Надольний І.Ф. Філософія: посібник.- К., 2003.
- 9 Причепій Є.М. Філософія: посібник.- К., 2003.
- 10 Петрушенко В.П. Основи філософських знань. Посібник.- Новий світ, 2003.

Світогляд – сукупність поглядів, оцінок, принципів, що визначають найзагальніше бачення, розуміння світу, місця в ньому людини, а також життєві позиції, програми поведінки, дії людей. У світогляді в найзагальнішому вигляді репрезентована пізнавально-ціннісна система поведінки, тобто завдяки світогляду людина має цілісне уявлення про світ власного буття, формує свій особистий імідж, набір соціальних ролей, прагне знайти себе, порозумітися з близькими, досягти гармонії зі світом. Світовідчуття – емоційно-психологічна сторона світогляду на рівні настроїв і почуттів. Світосприйняття – це досвід формування пізнавальних образів з використанням наочних уявлень. Світорозуміння – пізнавально-інтелектуальна сторона світогляду. Основне питання філософії має дві сторони: 1) Що первинне: матерія чи свідомість? 2) Чи пізнаваний світ?

В залежності від вирішення першої сторони питання філософія розділилася на два головних і протилежних напрямки: матеріалізм та ідеалізм.

Матеріалізм – вважає матерію первинною, а свідомість – вторинною, продуктом розвитку матерії, її власністю.

Ідеалізм – визнає первинним духовне (свідомість), а вторинним – матеріальне.

Можливий також третій напрямок у філософії – дуалізм, визнання двох незалежних самостійних начал: духовного і матеріального.

У вирішенні другої сторони основного питання погляди філософів також розділилися. Одні (матеріалісти, об'єктивні ідеалісти) вважають, що світ пізнаваний. Інші (суб'єктивні ідеалісти) заперечують принципову можливість пізнання світу, сутності речей. Ця течія філософії називається агностицизмом.

Основна функція світогляду – духовне проектування життя, визначення головних орієнтирів і сенсу людського існування, самоутвердження, самореалізацію. Світогляду духовній культурі людства чітко не окреслений, у залежності від конкретної історичної ситуації він може виявляти себе мовою мистецтва, моралі, філософії, релігії, транслюючи «вічні» проблеми людського існування, тобто взаємозв'язок людини і світу, а саме:

- Хто така людина і яке її становище та призначення у світі?
- Що є причиною існування, сутністю та першоосновою світу?
- У чому полягає сенс людського життя?

- Що таке смерть і чи може людина її подолати?
- Яка природа добра і зла, істини, краси, справедливості?
- Що таке щастя і які можуть бути шляхи його досягнення?
- Чи можлива свобода і в чому вона?

Однозначної, остаточної, закінченої відповіді нема. Кожна людина, кожне покоління ставить і вирішує ці питання наново, виходячи з конкретної історичної ситуації, життєвого досвіду, а в основі реальний, практичний життєвий інтерес. У структурі світогляду можна виділити:

1. Основні компоненти світогляду (пізнавальний, ціннісний, мотиваційно-діяльний).
2. Основні рівні світогляду (практичний, теоретичний).
3. Типи світогляду (міфологія, релігія, філософський світогляд).

Всі форми світогляду мають єдиний зміст – коло вічних проблем (життя, смерть, безсмертя, віра, любов, свобода...), а відмінність між ними полягає саме у способі розв'язання цих проблем.

Наприклад, у міфологічному світогляді основою світосприйняття є художньо-образне, символічне відображення, уява, почуття єдності людини і природи, індивіда і людського роду. Релігійний світогляд спирається на віру. Художній світогляд є усвідомленням людини і світу у художніх образах, символах, метафорах. Філософія шукає відповіді теоретичним способом пізнання, спираючись на логічне мислення.

У сучасному світі всі форми світогляду співіснують у духовному житті суспільства і особистості, але в історії вони формувались послідовно і відігравали, у певний історичний період, домінуючу роль, – це дає підстави визначити історичні типи світогляду.

Риси міфології: колективно-родовий характер, емоційне сприйняття світу, синкретизм (нерозумнована єдність реального і ілюзорного, об'єктивного і суб'єктивного, природнього і неприроднього), антропоморфізм (формування уяви про світ за аналогією з людським існуванням), одухотворення всього сущого. Розподілуна світ видимий (природний) і невидимий (надприродний) нема.

Релігія – (пер. з лат. «святість») (мета релігії – подолання смерті). Світ у релігійному уявленні розпався на справжній (духовний, божественний, священний, вічний) і Земний, уражений смертю. Бог – надприродня сила, людина посилає розглядатися не як цілком природня, космічна, тілесна істота, а як особистість, духовно-моральна істота, що має неповторний внутрішній світ. Звідси бере свій початок ще одна ідея релігійної свідомості – ідея індивідуального безсмертя, самоцінність людської душі. У міфології не існувало гостроти проблеми смерті внаслідок панування циклічного уявлення про час (уявлення про вічний кругообіг, де все здійснюється

іповторюється неодноразово), а у релігійному світогляді час набуває лінійного характеру і стає незворотним, тобто ідея одноразовості і неповторності подій. Ці риси релігійного світогляду можна вважати універсальними, щодо релігійних систем, винятком є буддизм з його ідеєю багаторазового повернення та перевтілення душ.

Лекція №3

Тема: Філософія Стародавнього Сходу.

Мета: охарактеризувати джерела, провідні ідеї та напрямки філософії Стародавньої Індії; канонічні джерела, провідні ідеї філософії Стародавнього Китаю; виявити особливості філософії Стародавнього Сходу.

Методи: словесний

План

- 1 Проблема «Схід - Захід» в сучасній філософії.
- 2 Філософія Стародавньої Індії.
- 3 Філософія Стародавнього Китаю.

Матеріально - технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

Аблесєв С.Р. Філософія в схемах і таблицях. - М., Вища школа, 2004.

Вислови філософів, схема «Основні відмінності між східними та західними типами цивілізацій», презентації, філософський словник, навчальний посібник.

Література:

- 1 Андрущенко В. Історія соціальної філософії.- К., Тандем, 2000.
- 2 Бичко І.В. Філософія: курс лекцій. – К., 2003.
- 3 Бичко А. Історія філософії. Підручник. – Либідь, 2001.
- 4 Бойченко І.В. Філософія історії.- К., 2000.
- 5 Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії.- К., 1999.
- 6 Горлач М.І. Філософія: Підручник.- Харків, 2000.
- 7 Горський В.С. Історія української філософії. Навч. посіб. – К., 2001.
- 8 Надольний І.Ф. Філософія: посібник.- К., 2003.
- 9 Причепій Є.М. Філософія: посібник.- К., 2003.
- 10 Петрушенко В.П. Основи філософських знань. Посібник.- Новий світ, 2003.
- 11 Чанишев А.Н. Курс лекцій зі стародавньої філософії. - М., 1981.

Сьогодні особливо гостро стоїть питання про діалог двох культур, про його взаємозв'язок та взаємо доповнення.

Перший аспект, за яким розрізняються східний і західний тип культури, – це ставлення до природи. Захід у своєму розвитку йшов шляхом активного перетворення природи і підкорення її людині. Розвиток техніки і технології, науки – характерні ознаки західного типу. Східному типу культури була завжди чужою ідея панування над природою, тут завжди культивувалось релігійне ставлення до природи і розвиток самої людини – на морально-духовне вдосконалення особистості, на розвиток її фізичних і психічних можливостей, на гармонійність і цілісність її внутрішнього світу.

Друга відмінність культур полягає в особливостях суспільного життя, в системі пасивних соціальних цінностей. Історичний процес, цінності демократії, правової держави, свобода і суверенність особистості – все це є досягненнями західного типу культури. Суспільства східного типу прагнуть до збереження себе і своєї культури у традиційному стані, а саме консерватизм у соціальних стосунках з обмеженням індивідуальної свободи в ім'я інтересів суспільства.

Третій аспект – це духовно-психологічні риси людини певної культури. Людині західного типу притаманні більшою мірою раціонально-логічний стиль мислення, мислення Сходу інтуїтивне, містичне, релігійне.

Філософія є відображенням певної культури, тому західна філософія орієнтована переважно на ідеал раціонального знання, наукове пізнання, а філософська традиція східного типу виявляє себе у таких формах духовної культури, як релігія, мистецтво, мораль.

Філософська думка Стародавньої Індії представлена великою кількістю філософських систем і шкіл, які відштовхувались від ведичної традиції. Ведична література містила в собі стародавні міфологічні уявлення індійського народу та складалась з гімнів, молитв, заклять, жертвоних формул. Пізніше з тлумаченням Вед з'являються тексти релігійно-філософських коментарів ведичної літератури, так звані Упанішади.

Частина філософських систем Індії визнавала авторитет Вед, вони називались ортодоксальними (тобто такими, що дотримуються традиції, правовірними) до них відносяться філософські школи санх'я, н'яя, вайшнєшики, йога, міманса, веданта. Неортодоксальні філософські системи, які відмовляються від духовного зв'язку з Ведами, – джайнізм, буддизм і чарвака.

Загальносвітоглядні уявлення індійської культури:

- Сприйняття предметно-чуттєвого світу як повної ілюзії, справжньої реальністю є безособиста, споконвічна сила, божественний Абсолют;
- Вчення про сансару, тобто про переселення і перетворення душі, про вічний кругообіг життя;
- Ідея карми – закону обумовленості життя людей та їх перероджень сукупністю добрих і поганих вчинків у попередньому існуванні.

- Ідеї кастового поділу суспільства, тобто уявлення про належність кожної людини від народження до однієї з чотирьох прошарків населення.

Спадкоємцем і критиком-реформатором цих традицій став легендарний царевич Гаутама, перший Будда(тобто «просвітлений»). Після шести років сумнівів та пошуків йому раптово відкривається істина життя, і він створює своє релігійно-філософське вчення, яке належить до числа трьох найпоширеніших світових релігій (поряд з християнством та ісламом). Основним літературним джерелом буддизму є збірка «Тіпітака» («Три корзини»), а вчення Будда виклав у вигляді чотирьох тез, тобто «благогородних істин».

Перша істинаполягає у тому, щожиття з усіма його проявами (народження і смерть, хвороба і старість, любов і ненависть, зустріч і розлучення)сповнене стражданням.

Другаістина розкриваєпричину страждань. Невгамовнажага життя,надмірні пристрасті, прагнення щастя, до задоволень і насолоди, нескінченність бажань, – все це приводить до стану вічного незадоволення і тому страждання.

Третяістина вказує на шлях спасіння – позбавитись страждань можна тільки перервавши ланцюг перероджень (оскільки нове життя веде до нових страждань), через зречення від пристрастей, ненависті, гордині, заздрості, жадоби, влади – все це досягнення кінцевої мети –нірвани.

Нірвана – злиття з божественним абсолютот, стан абсолютного спокою, перехід людини у надбуття. Якщо для європейців велику цінність має збереження і збагачення себе як особистості, то для буддистів ідеалом і метою стає зречення від власної індивідуальності.

Четверта істина буддизму – існування «восьмирічного шляху» досягнення нірвани.

Світ у буддизмі розуміється як абсолютна тотожність протилежностей, всі відмінності у ньому відносні. Все є втіленням і проявом безособистого духовного Абсолюту. «Все в одному, і одне – у всьому» - такий основоположний принцип буддизму. «Я» і «Ти», ворог і друг, добро і зло, життя і смерть – лише ілюзія протилежностей, бо все повернеться до вічного Єдиного. Східна культура сприймає світ як споконвічну гармонію, довершеність і досконалість, людині потрібно лише наслідувати природу. Історичне значення буддизму полягає у тому, що він проголосив духовну рівність всіх людей, рівність у стражданнях, рівність у можливостях спасіння шляхом морального самовдосконалення.Ідеалом буддистської етикиє любов до всього живого, утримання від запобігання йому зла.

Давньокитайська філософія, як і індійська, була тісно пов'язана з міфологічними уявленнями минулого, що збереглися у класичних стародавніх книгах. Так, у «Книзі перемін» дається тлумачення понять, які є вихідними для всієї китайської культури – «Інь», «Ян», «Дао». Світ, згідно з китайськими уявленнями, є вічною боротьбою двох протилежних сил, які не тільки заперечують, але й взаємодоповнюють одне одного. Ян – символ неба, енергії, світла, це є активний, чоловічий початок світу. Інь – символ землі, матерії, це темна сторона світу, жіночий початок, якому належить пасивна роль. Інь і Ян пронизують все суще – небо, землю і людину. Від гармонії і рівноваги між ними залежить порядок. Взаємозалежність та взаємопроникнення цих двох сил називається Дао (буквально «шлях») – єдиний світовий закон, божественна основа всіх речей.

У давньокитайській філософії існувало шість основних шкіл: даосизм, школа «Інь-Ян» (натурфілософська школа), конфуціанство, моїзм, легізм та школа імен. Найвпливовішими з усіх вчень стали конфуціанство і даосизм. Даосизм і конфуціанство є двома протилежними полюсами світобачення, в різні часи китайська культура тяжіла до однієї чи іншої філософської традиції.

Конфуціанство виникає у VI столітті до н.е. його засновником став Конфуцій. Основним літературним джерелом конфуціанства є книга «Лунь-юй» («Бесіда та висловлювання»). Конфуціанство - етико-політичне вчення, основна увага в ньому приділяється мистецтву управління та виховання людини в дусі поваги до предків, до держави, до інших людей. Етика Конфуціанства заснована на розрізненні двох соціальних типів людей, двох стилів поведінки у суспільстві – «шляхетної людини» і «низької людини». «Шляхетна людина» - це людина вимоглива до себе, прагне до самовдосконалення, вміє володіти собою, поміркована у словах і вчинках, гуманна. Гуманність, за Конфуцієм, – це повага до старших, справедливість, шанобливість, правдивість; а вища моральна заповідь: «Не чини іншим те, чого не бажаєш собі».

В основі конфуціанського ідеалу управління лежить принцип морального зразку, а не примусу на основі підкорення особистісних інтересів людини інтересам держави. Під контролем конфуціанства, як державної ідеології був весь образ життя китайців – від стилю поведінки і мови, смаків і звичок до одягу і зачіски, акцент на субординацію (кожен має знати своє місце, і не претендувати на чуже). Саме тому у конфуціанстві мали формальні правила спілкування – церемонії, ритуали, етикет.

Серед послідовників і критиків конфуціанства виділяються школа моїстів і школа законників (легістів). Моїсти внесли демократичні елементи у соціальне вчення, ідею пріоритету інтересів народу над інтересами держави, зробили першу спробу постанови проблеми соціальної рівності людей. Легісти, або законники, на відміну від конфуціанців і моїстів, відмовилися від гуманістичних цінностей, висунувши ідею панування закону, а не моралі. Але ці закони легісти розуміли як закони покарання, так

як на їх думку гуманність лише послаблює державу, а доброта є «матір'ю злочинів». Держава повинна ґрунтуватися на примусі і насиллі, на жорстокості, на страхах і війні, на взаємних наглядах і доносах у суспільстві.

Даосизм виникає приблизно у той же час, що і конфуціанство, відрізняється від попередніх вчень своєю проблематикою. У центрі уваги даосистів не соціально-етичні і політичні проблеми, а натурфілософія, проблеми взаємозв'язку людини з природою, космічним цілим. Основні положення викладені у книзі «Даодецзин» (буквально «Книга про Дао і Де»).

Дао – центральний термін даосизму, за допомогою якого можна дати відповідь на питання про походження світу і спосіб його існування. Дао – першопричина, першооснова і єдиний закон світу, якому підкорюється природа, суспільство, людина. Сутність Дао є небуття, тому Дао неможливо осягнути розумом, неможливо дати йому визначення. Усе в світі є мінливим і плінним, нестійким і невічним, все з часом іде в небуття, повертається до своєї основи і знаходить спокій. Вічним є тільки Дао, тільки небуття. Подібно до буддизму, даосисти наполягають на ілюзорності всіх протилежностей, все у цьому світі перебуває в єдності, і ця єдність є Дао. Основним принципом життя людини в даосизмі є принцип недіяння, а у звільненні від бажань і пристрастей полягає природний вияв людини. Дозволити всьому йти своїм власним, природним шляхом, бути споглядачем у житті, спокійно ставитись до вимог світу і до власних бажань – ось мудрість даосизму. Мудра людина повинна досягти у своєму житті три основних мети: здобути довголіття, пережити стан просвітлення (єднання з Дао), стати безсмертною.

Лекція №4

Тема: Антична філософія

Мета: ознайомити студентів із загальнокультурними засадами, на яких виникла та отримала початкові імпульси розвитку антична філософія; визначити основні етапи розвитку античної філософії; охарактеризувати проблематику основних філософських шкіл античної філософії, їх представників; розвивати вміння порівнювати вихідні ідеї античної та давньосхідної філософії; виховувати студентів у дусі гуманізму.

Методи: словесний

План

- 1 Поняття античної філософії. Етапи її розвитку та загальні особливості.
- 2 Розвиток ідей у натурфілософських школах Стародавньої Греції.
- 3 Ідеї та представники високої класики в розвитку античної філософії.

4 Завершальний цикл розвитку античної філософії: школи, ідеї, представники.

Матеріально - технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

Аблесєв С.Р. Філософія в схемах і таблицях. - М., Вища школа, 2004.

Вислови філософів, презентації, філософський словник, навчальний посібник.

Література:

1 Асмус В.Ф. Антична філософія. М., 1995.

2 Бичко І.В. Філософія: курс лекцій. – К., 2003.

3 Бичко А. Історія філософії. Підручник. – Либідь, 2001.

4 Бойченко І.В. Філософія історії. - К., 2000.

5 Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії. - К., 1999.

6 Горлач М.І. Філософія: Підручник. - Харків, 2000.

7 Кондзьолка В.В. Нариси історії стародавньої філософії. Рим, 2000.

8 Надольний І.Ф. Філософія: посібник. - К., 2003.

9 Причепій Є.М. Філософія: посібник. - К., 2003.

10 Петрушенко В.П. Основи філософських знань. Посібник. - Новий світ, 2003.

11 Чанишев А.Н. Курс лекцій зі стародавньої філософії. - М., 1981.

Антична філософія, філософія стародавніх греків і римлян зародилась у VII-VI ст. до н.е. у Греції і проіснувала до VI ст. н.е. у період античності був закладений фундамент не тільки європейської філософії, але й європейської культури загалом. У розвитку античної філософії можна виділити три етапи: досократівський, класичний, елліністичний. Перший, досократівський, на перше місце ставив питання про сутність та першопочаток світу, про походження та устрій космосу. Другий етап (V- VI ст. до н.е.), класичний – це вершина розвитку демократії, літератури, філософії, мистецтва; філософська проблематика цього періоду орієнтована на проблему людини, її свідомості та мислення. Третій період (кінець IV ст. до н.е. – VI ст. н.е.) – елліністичний, припадає на час кризи рабовласницького суспільства, економічного і політичного занепаду грецьких міст, з установленням гегемонії в Македонії і закінчується занепадом Римської імперії у VI ст. н.е. Найбільш відомі філософські школи цього періоду – стоїчна, епікурейська, неоплатонічна – особливу увагу приділяли проблемам людської особистості, сенсу та призначення людського існування. Антична філософія виникає у грецьких колоніях, а свого розвитку досягає в Афінах.

На першому етапі антична філософія виступає як натурфілософія, намагаючись дати всеосяжну картину світу суто умоглядним шляхом. Космоцентризм – є її основною рисою, оскільки вищою цінністю, ідеалом, зразком всього тут виступає Космос як розумний порядок, як гармонійне, закономірне, завершене у своїй досконалості ціле. Навіть людина античної філософії виступає лише як частина космосу, як мікрокосм.

Сутність космоцентризму допомагає в орієнтації на Космос як на бурхливу реальність та вищу цінність. Космос охоплює Землю, людей, тварин, рослини, небесні світила й сам небозвід. Космос замкнений, має сферичну будову, в ньому проходить постійний кругообіг: все виникає, розвивається, змінюється, з часом гине. Характерною особливістю філософських роздумів того часу є пошук першооснови світопорядку (Космосу). Представники однієї з перших у давній Елладі філософських шкіл вбачали першооснову (субстанцію) всього існуючого в різноманітних конкретно-чуттєвих формах речовини (вода, земля, повітря та інше). Наприклад, Анаксимандр – невизначений першопочаток. Демокрит – розробив атомістичну концепцію світогляду. Фалес – вода першоречовина. Геракліт – першооснова світу вогонь. Анаксімен – повітря. Піфагор – число і математична закономірність – розумний початок світу. Платон – ідеї. Елеати – «Єдине».

Перші філософи зосередили увагу на двох центральних проблемах – проблемі першооснови світу і на питанні про рухомість або нерухомість, розвиток чи незмінність справжньої реальності.

Мілетська школа відома як перша філософська школа античності – Фалес, Анаксимандр, Анаксімен.

Малоазійська колонія Греції – місто Ефес, філософська школа пов'язана з ім'ям Геракліта. Світ для Геракліта Ефеського був упорядкованим Космосом, вічним, безкінечним, керованим універсальним законом – логосом, образом і символом якого є вогонь. Загальний закон – логос – управляє всім суцільним, закон безперервного вічного переходу буття з одного стану в інший. Завдання людини у набутті мудрості шляхом пізнання істини речей самої природи. Філософія є не ерудицією, не сумою знань, а саме мудрістю. Геракліт заперечував існування в природі чого б то не було постійного, усе тече, все змінюється, подібно до течії річки, в яку не можна увійти двічі, тому що вже нові води будуть омивати тебе, говорив Геракліт. Він став першим представником діалектичної концепції світу, він же першим висловив ідею про єдність і боротьбу протилежностей як джерело та причину розвитку.

Елейська школа – Парменід, Зенон – основні представники елеатів.

Парменід проголосив: «Ніщо не змінюється, лише буття є, а небуття не існує». Усі зміни у світі лише ілюзія, марево. Істинне знання про єдине і незмінне буття досягається лише за допомогою розуму, логічного міркування. Чуттєве знання є недосконалим, воно дає лише видимість речей.

Зенон Егейський (V ст. до н.е.) висунув п'ять спростувань істинного руху, які ввійшли в історію філософської думки як своєрідні діалектичні парадокси, або «апорії» (грецьке слово «апорія» – трудність осягнення, нездоланна логічна проблема). Із 45 апорій до нас дійшли дев'ять. П'ять з них вважаються класичними – «Стріла», «Стадій», «Дихотомія», «Ахіллес і

черепача», «Апорія міри». Своїми апоріями Зенон зафіксував об'єктивну суперечність руху.

Вчення Демокріта ґрунтується на протилежній щодо елеатів тезі – існує не тільки буття, але й небуття. Саме через визнання небуття стає можливим довести існування руху у світі. Буття – це сукупність атомів, а небуття – порожнеча, в якій атоми рухаються. Атоми Демокріта – це нестворені, далі неподільні, найменші матеріальні частинки, з яких складається вся різноманітність світу. Атоми розрізняються між собою формою, величиною та порядком взаємозв'язку. Якщо у елеатів сукупність світу є єдина і незмінна субстанція, то у атомів вона множинна і руховна.

Класичний період античної філософії починається з виникнення школи софістів наприкінці V століття, які переорієнтували філософську думку античності на проблему людини та її свідомості.

Протагор, найбільш відомий серед софістів, висунув тезу «людина є мірою всіх речей». Істина і моральність, стверджували софісти, не є абсолютними, вони відносні, різні для кожної культури, для кожної людини для кожної ситуації. Людина повинна покладатися лише на свій глузд і орієнтуватися лише на власні потреби. Ця скептична позиція софістів привела до того, що вчення перетворилося на суто формальне маніпулювання словами, у словесну гру, у вміння обґрунтувати або спростувати будь-яку думку, незалежно від її правильності чи хибності.

Сократ – «Я знаю, що я нічого не знаю, - казав про себе Сократ і додав – інші не знають навіть цього», він починає свій шлях учнем софістів, але згодом відмовляється від їх скептичного ставлення до істини.

Сократ принципово не писав філософських трактатів, вважаючи, що головне його завдання – навчити людей мислити за допомогою дискусій і бесід. Про його погляди ми знаємо з творів його учнів (Платона). На думку Сократа, всі люди прагнуть стати щасливими, але мало хто знає як цього досягти. «Людино, пізнай саму себе» - цей вислів став філософським кредо Сократа, в якому він вбачає шлях до щасливого життя, тобто у самопізнанні. Осередком людської природи він називає душу, і ця думка пролунала вперше в античній філософії; головна здатність душі – розум. Сократ, а пізніше і Платон, вважали, що чесноти людини залежать від її знань. Знання природи добра спонукає до добрих вчинків, бо люди чинять зло не свідомо, а лише через незнання того, що є добром.

Християнство першим вказало на хибність думки грецької філософії про зв'язок інтелектуальних знань з етикою і моральністю людини. Сократ розглядав діалектику мистецтво пошуку істини шляхом зіткнення й узгодження різних і навіть протилежних суджень.

Великим учнем Сократа був Платон (428-347 рр. до н.е.). Платону було 28 років, коли Сократа стратили. Платон з позиції об'єктивного ідеалізму створив умовну концепцію світобудови. Дійсним статусом реальності володіють «ідеї». Світ ідей – це світ загальних, досконалих визначень. Світ матеріальних речей є тільки «тінню», повторенням світу ідей. Світ ідей є первинний, світ речей вторинний, залежить від світу ідей. Сутність всього прихована від чуттєвого знання і досягається тільки розумом. Особливість платонівського ідеалізму полягає в тому, що він відриває ці сутності, надчуттєві форми від самих речей, проголошував їх об'єктивне, незалежне від людської свідомості і від самих конкретних речей, існування в окремому, недоступному чуттєвому досвіду світі. Теорія пізнання Платона пов'язана з його вченням про «ідеї». Але виникає питання, яким чином людина, що належить до емпіричного, матеріально-чуттєвого світу отримує знання про світ «ідей». Тут Платон звертається до поняття душі, яка є ідеальна сутність, вічна, досконала, а звідси – вона повинна була до існування у людському тілі перебувати у світі «ідей», споглядаючи їх. Таким чином, душа приносить знання про «ідеї» з попереднього існування, звідси вислів Платона «Немає навчання, є лише спогади». З вчення про «ідеї» цілком логічно випливає уявлення про безсмертя людської душі, яке захищає Платон.

Платон створює своє вчення про ідеальну державу, яке стало першою соціальною утопією в історії світової філософії, і було викладене у творах «Держава» і «Закони». Основні принципи проекту ідеальної держави такі:

По-перше, за формою державного устрою це повинна бути аристократія, правління «кращих» (вона досконаліша за демократію або монархію). По-друге, в ідеальній державі повинно бути чітке розмежування основних функцій, а звідси і прошарків населення (правителі – мудреці, воїни – охоронці, ремісники, землероби). По-третє, у середині кожної групи населення усі повинні бути рівними, а майно – спільним. Четверта ознака: верховна влада повинна належати закону. Але особливість закону в тому, що він захищає інтереси держави, а не індивіда. Приватне життя людини цілком регламентоване і підкорене інтересам держави. Платон передбачає, наприклад, фактичне скасування інституту сім'ї, повну передачу функції виховання дітей державі, цензуру, заборону мистецтва і релігії. Вищою метою такої держави Платон вважав не матеріальне збагачення, а моральне і духовне вдосконалення громадян через розвиток науки і філософії. Цей проект – зразок тоталітарного суспільства.

Арістотель (384-322 рр. до н.е.) піддав критиці вчення свого вчителя Платона в його головному пункті, тобто про окреме існування ідей від реальних речей, які претендують на те, щоб бути їх сутністю. Однак, зауважує Арістотель, як можуть ідеї, будучи сутностями речей, існувати окремо від них? Справжнє буття, за думкою Арістотеля, може бути тільки одиничне буття, кожне з яких є нерозривно єдністю форм і матерії. Відповідно до теологічних поглядів Арістотеля, головною причиною становлення багатоманітності речей є надсвітова мета, форма усіх форм (першодвигун,

Бог), яка стоїть за межами космосу і генерує в ньому внутрішній мотив до руху та удосконалення. Основні філософські твори Арістотеля: «Метафізика», «Органон», «Нікомахова етика». На противагу вченню про ідею Платона, Арістотель висуває своє вчення про категорії – загальні якості, характеристики. Він виділяє десять категорій: субстанції, якості, кількості, відношення, час, місце, стан, володіння, дії та пасивність. Будь-яка річ, стверджує Арістотель, складається з матерії та форми, які пов'язані між собою. Матерія пасивна, форма – активна. Арістотеля називають «батьком логіки», тому що він дослідив структуру логічного пізнання. Розкрив системні правила міркування і висловлювання.

Епоха еллінізму – настрої відчаю і песимізму, суб'єктивність світогляду. На передній план елліністичної філософії виходить проблема особистості. Особлива увага приділяється етичній проблематиці, а відправною точкою всіх міркувань стає визнання людського щастя найвищим благом. У чому ж полягає сутність щастя? Як його досягти? Відповіді на ці питання шукали дві філософські школи – стоїчна та епікурейська.

Філософи стоїки: Епіктет, Марк Аврелій, Плутарх, Сенека, Цицерон. Стоїки вважали, що у світі немає випадковості, все зв'язано фатальною необхідністю. Щастя і духовний спокій у такому світі можливі лише через пристосування до природи, через життя в злагоді з нею. Крім того, мудра людина повинна звільнитися від власних пристрастей. Єдине знаряддя людини у тяжкій боротьбі життя – байдужість до таких речей, як багатство, фізична краса, соціальний стан, здоров'я. Якщо людина зберегла внутрішню свободу, то навіть загроза смерті не зможе знищити її як особистість. Тому мудрець повинен зберігати стан безсторонності, апатії (від грецької байдужість).

Школа Епікура – ідеал життя споглядача, філософське вчення Епікура було спрямоване на підтримку спокою, емоційний стан людини – атараксія (від грецької незворушність), яка передбачає звільнення від усіх хвилювань і пристрастей. Якщо стоїки нехтували життєвими радощами, ставились з презирством до задоволень і насолоди, то епікурейці, навпаки, прагнули до обґрунтування цієї позиції. Філософія, як її розумів Епікур, повинна бути практичною системою знань, повинна забезпечувати щасливе життя. Головне – живіть так, щоб «уникнути страху», казав він. Більш за все людину турбує страх смерті, але потрібно правильно поставитись до проблеми смерті, щоб подолати цю проблему. «Людина ніколи не зустрічається зі смертю, – говорив Епікур. – Коли ми є, її немає. Коли вона є, нас вже немає.»

Епікур виступає проти фаталізму, проти ідеї неминучості стоїків, для обґрунтування своєї позиції звертається до атомістичного вчення Демокріта. Але на відміну від нього, Епікур вважав, що атоми не завжди підкоряються механічним законам природної необхідності. Існує випадковість, атоми можуть відхилитися від прямолінійного руху. Вчення про відхилення атомів було пов'язане зі спробою пояснити свободу людських вчинків. Щоб свобода

була можлива, згідно Епікуру, її передумови повинні існувати вже у фізичному світі, частиною якого є людина. Навіть релігійні уявлення Епікура були підпорядковані ідеї людської свободи. Він не заперечував існування богів, але вони абсолютно не втручаються у людське життя.

У період пізньої античності виникає філософська школа неоплатонізму.

Основні представники: Плотін, Порукрій, Прокл, Ямвліх. Філософія Плотіна, найбільш відомого неоплатоніка, стала завершенням грецької філософії і переходом до релігійного містицизму.

Центральне поняття неоплатонізму – поняття Єдиного. Єдине розуміється як духовна безособова особа, джерело всього існуючого в світі, абсолютне світло, повнота буття, яке випромінює з себе енергію, «переливає» її «через край», породжуючи тим самим інші три форми буття – спочатку Світовий Розум («Нус»), потім Світову Душу («Софію»), і, нарешті, - природно-космічний світ. Процес випромінювання енергії і породження через це інших форм буття називається «еманацією». Цей процес є процесом деградації, «шляхом униз», переходом від світла до темряви, від абсолютного буття до небуття. Кожна ступінь еманції стає все менш досконалою формою буття, менш освітленою, з меншою мірою повноти і все більш «роздібленою». Якраз матеріальний світ є найнижчою формою буття, осередком темряви, зла. Але, разом з тим, у процесі еманції у матеріально-природний Космос «входить» Світова Душа. Вона наповнює його красою, сенсом і гармонією. Через осягнення гармонії природного світу людина може почати «шлях догори» - піднесення до Світової Душі і потім – до Всесвітнього Розуму.

Неоплатонізм як релігійно-філософське вчення висуває ідею спасіння людської душі. Кінцевою метою і сенсом життя повинно стати повернення до Єдиного. Шлях до цього – очищення душі від матеріального тягаря і осягнення сутності Єдиного. Причому, оскільки Єдине підноситься над Світовим Розумом, знаходиться за його межами, шлях до спасіння лежить через інтуїцію.

Лекція №5

Тема: Філософія епохи Відродження.

Мета: ознайомити студентів із змінами у християнському світогляді в епоху Відродження; пояснити, чому гуманістичний світогляд постав внутрішньосуперечливим явищем; виділити єдину логічну лінію у розвитку філософських шкіл європейського Відродження; виховувати студентів у дусі гуманізму.

Методи: словесний

План

- 1 Поняття «Відродження» та характерні риси духовного життя цієї доби.
- 2 Провідні напрями ренесансного філософствування.
- 3 Філософські ідеї пізнього Відродження.

Матеріально - технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

Аблеєв С.Р. Філософія в схемах і таблицях. - М., Вища школа, 2004.
Вислови філософів, презентації, навчальний посібник.

Література:

- 1 Бичко І.В. Філософія: курс лекцій. – К., 2003.
- 3 Бичко А. Історія філософії. Підручник. – Либідь, 2001.
- 4 Бойченко І.В. Філософія історії. - К., 2000.
- 5 Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії. - К., 1999.
- 6 Горфункель А.Х. Філософія епохи Відродження. К, 1980.
- 7 Надольний І.Ф. Філософія: посібник. - К., 2003.
- 8 Причепій Є.М. Філософія: посібник. - К., 2003.
- 9 Петрушенко В.П. Основи філософських знань. Посібник. - Новий світ, 2003.

Епоха Відродження (або Ренесансу) для найбільш розвинених країн Європи того часу була епохою зародження буржуазних відносин, формування національних держав і абсолютних монархій, епохою боротьби з феодальним застоєм. Вона тісно пов'язана з падінням церковного авторитету, виникненням і поширенням світської культури, з зародженням природознавства, великими географічними відкриттями, розвитком торгівлі та ремесел. Колискою Ренесансу стала Італія. Весь перший період свого розвитку Відродження було італійським явищем (XV ст.) і лише пізніше (XVI ст.) воно набуває загальноєвропейського характеру.

Епоха Відродження стала своєрідним інформаційним вибухом, вона заново відкриває для себе античну спадщину, відроджує та розвиває класичні традиції в культурі, науці, мистецтві, але на основі нового світогляду, який відповідає духу ранніх буржуа. Саме у цей період зароджується дух європейського гуманізму. Разом з відкриттям античності, епоха Відродження відкриває людську індивідуальність, а з нею виникає і установка на індивідуалістичне самоутвердження особистості. Головними якостями людини епохи Ренесансу стають упевненість у власних силах і таланті, енергійність, честолюбство, внутрішня незалежність. Значною мірою це обумовлено динамізмом нового буржуазного суспільства. У середньовічному світогляді вищою цінністю і центром всіх проблем виступав Бог. Ренесанс на місце Бога ставить людину. Виникає культ людини як сильної, вільної,

незалежної особистості, культ людини-творця, яка ніким і нічим не обмежена, нічому не підпорядкована. Якщо людина середньовіччя вважала себе зв'язаною традицією, залежною від божественної волі, то індивід епохи Відродження приписує всі свої заслуги не Богові, не предкам, не громаді, а лише самому собі, споріднюючи з генієм Творця свої безмежні можливості.

Епоха Відродження дала світові цілу плеяду великих особистостей: Леонардо да Вінчі, Данте Аліґ'єрі, Франческо Петрарка, Джованні Бокачо, Еразм Роттердамський, Микола Кузанський, Микола Маніавеллі, Мартін Лютер, Томас Мор та інші. Епоха Відродження привела до секуляризації (від лат. «мирський», «світський») культури, тобто звільнення всіх сфер життєдіяльності людини і суспільства від впливу релігії.

Нова світська культура виникає спочатку в Італії і саме там отримує назву гуманізму. Її послідовники стали називатися гуманістами. Сучасне значення терміна «гуманізм» пов'язане з підкресленням людської гідності, з повагою до людини, з відношенням до неї як до вищої цінності (людяність). Таке розуміння виникає в історії пізніше. У XV столітті термін «гуманізм» означає світську освіченість на відміну від освіченості церковно-теологічної. Гуманісти не були офіційно визнаними філософами. Професійна, схоластична філософія була зосереджена в університетах, підпорядкована церковній владі. Гуманізм зароджується за межами традиційної університетської науки як гуманітарне знання, у вигляді поетично забарвлених, стилістично витончених трактатів, дружніх послань, діалогів. Гуманісти, – вчені і філософи без вчених ступенів і звань, відкидають традицій схоластичну манеру викладу.

Якщо схоластична філософія віддавала перевагу філософії Арістотеля, епоха Відродження проявила інтерес до Платона і неоплатоніків. Гуманісти, посилаючись на традиції неоплатонізму, відстоювали уявлення про людину як центр світу, про гармонію і одухотворення Космосу, про красу і уяву як цінності не тільки естетичні, але й пізнавальні. Гуманісти-неоплатоніки підготували теоретичні основи пантеїстичної традиції епохи Відродження, вони розглядали природу як божественну реальність. Пантеїзм (від гр. «пан» - усе, «теос» - Бог) – філософське вчення, яке ототожнювало Бога і природу, всебожжя.

Гуманізм мав переважно елітарний, аристократичний характер, був представлений обмеженим колом освічених і знатних людей. На відміну від того, реформація, яка відходить за межі Італії, стає загальноєвропейським явищем, масовим народним рухом. Церковна реформація починається з виникнення протестантизму, засновниками та ідеологами якого стали Мартін Лютер, Ульріх Цвінглі, Жан Кальвін, Томас Мюнцер.

Епоха Реформації – це другий період Відродження, який виникає у XVI столітті. До XVI століття у католицькому світі нагромадилось багато такого, що викликало протести віруючих, - розкіш церковних обрядів, непомірні

податки на користь церкви, жорстка інквізиція, торгівля індульгенціями (відпущення гріхів за певну платню). Обурення проти Римських єпископів та пап, які від імені Бога вершили людські долі, переросло широкий цілеспрямований рух, що отримав назву «Реформація» (тобто «перетворення», «перебудова») і вимагав перебудови церкви. Прихильники Реформації обстоювали повернення до того стану церкви, в якому вона була на початку християнської ери. Нові церкви, що відкололися від католицизму в ході Реформації, почали називатися протестантськими. Протестантство виражало прагнення буржуазного суспільства до здешевлення і спрощення релігійного культу, до демократизації його в ім'я буржуазного індивідуалізму. Протестанти відкинули основні католицькі догмати: про зверхність і непогрішність Папи римського, про церковну ієрархію, про спасіння через посередництво церкви. Замість них вони висунули свої основоположення віри, головним з них став догмат про спасіння через особисту віру:

- Визнання Біблії як єдиного джерела віровчення;
- Заперечення Святого Передання (авторитету отців церкви, святителів, Всесвітніх Соборів і досвіду церкви в цілому);
- Невизнання церковної ієрархії;
- Заперечення культу святих, поклоніння іконам, мощам;
- Відмова від постів, чернецтва, майже від всіх таїнств (крім хрещення і причастя);
- Проголошення спасіння особистою вірою, а не добрими вчинками.

Справа спасіння, вважали протестанти, знаходиться в руках кожної людини і залежить від її чистої віри, а не від церковних таїнств і обрядів.

За реформацією настає контрреформація – боротьба католиків за відновлення втрачених позицій. Вона почалася в середині XVI століття і тривала усе XVII століття. Закінчилася контрреформація певною релігійною апатією і примиренням двох рухів. Католицькими залишились Іспанія, Ірландія, Франція, Польща, Латинська Америка, протестантськими – значна частина Швейцарії, Німеччина, Скандинавія, Англія, США. Внаслідок релігійної боротьби і католицизм, і протестантизм стали більш віротерпимими, церкви відмовились від авторитарності і стали виходити з інтересів окремої особистості.

У період Відродження закладаються основи наукового природознавства, яке спочатку набуло рис натурфілософських поглядів.

Натурфілософія (від лат. «натура» - природа і «філософія») – є системою уможливлених уявлень про природу, що розроблялась у філософських вченнях.

Антисхоластична спрямованість філософії епохи Відродження приводить до появи пантеїзму як провідної риси всіх натурфілософських вчень. Бог тут

втрачає всій надприродний характер, зливається з природою, завдяки чому сама природа обожнювалась.

Одним з найвідоміших представників натурфілософії епохи Відродження був німецький кардинал католицької церкви, математик Микола Кузанський(1401-1464 рр.). Своє вчення він ґрунтує на християнські переробленому платонізмі. Центральною ідеєю філософії Кузанського є вчення про тотожність абсолютного максимуму й абсолютного мінімуму. Це вчення стало передумовою обґрунтування нескінченності світу і створення геліоцентричної системи, а також сприяло подальшому розвитку діалектичного методу пізнання.

Поняття «абсолютний максимум» (нескінченне) і «абсолютний мінімум» (неподільне, єдине) Кузанський розглядає у своєму найвідомішому творі «Про вчене незнання». Виходячи з неоплатонівського поняття Єдиного як неподільного (і тому абсолютного мінімуму), Кузанський стверджує, що Єдине і нескінченне – тотожні. Абсолютний максимум – це нескінченність, більше неї нічого не може бути, вона нічим не обмежується, їй ніщо не протистоїть. Цей абсолютний максимум і є Бог. Бог як абсолютне буття, як абсолютний максимум є всім і включає в себе все інше. Тому з ним співпадає абсолютний мінімум, єдине. Кузанський доходить до висновку: у нескінченності всі протилежності співпадають. У Бозі як нескінченності, абсолютному максимумі щезають всі відмінності створеного світу. «У Бозі – все» – це є теза пантеїзму Кузанського. Тому все в природі, кожна річ і кожне явище є відбиттям Божественного світла. Усе в цьому світі збігається з Богом. Таке уявлення стає характерним для натурфілософії Відродження з її прагненням осмислити природу як єдине ціле, елементи якого нерозривно зв'язані одне з одним. Пантеїзм Відродження підносить цінність будь-якої окремої речі у світі, природи і людини, ототожнюючи їх з Богом. Людський інтелект, згідно з Кузанським, здатний осягнути єдність протилежностей у нескінченному. Це вміння з'єднувати протилежності у процесі пізнання є ознакою діалектичного методу Кузанського.

Вчення Кузанського спричинило руйнування старої, схоластичної карти світу, яка ґрунтувалася на філософії Арістотеля і геоцентричному уявленні астрономії Птолемея. Вважалося, що центром скінченого світу є Земля. Кузанський заперечує наявність фізичного центру Всесвіту. Бог присутній у всьому світі, виступає і його межею, і його центром, тому Земля є часткою світу як «обмеженого максимуму», центр якого «всюди і ніде». Наступний крок у пізнанні нескінченності світу належить М.Копернику (1473-1543 рр.) який створив геліоцентричну систему світу.

Джордано Бруно(1548-1600 рр.) поєднує діалектичну ідею тотожності протилежностей Кузанського і геліоцентричну систему Коперника. Пантеїзм філософії природи Дж. Бруно є найрадикальнішим із усіх натурфілософських систем епохи Відродження. Бруно пориває не тільки зі схоластичними

уявленнями про світ, але й з основами християнського світобачення. Для Дж. Бруно нескінченним є не тільки Бог, але й природний світ. Більше того Бруно висуває ідею нескінченності множинності світів, тим самим відверто відмовляючись від геоцентричної доктрини. Пантеїзм Бруно мав натуралістичний характер, тяжів до матеріалістичного світогляду. На відміну від М.Кузанського, який природу розчиняв в Бозі, підносив її до Бога, Бруно, навпаки Бога «зводить» до природи, саму природу перетворює на Бога, визначаючи її «Богом в речах». Пантеїстична філософія природи Дж.Бруно завершує розвиток ренесансного мислення. Пізніше, разом з розвитком природознавства на експериментальних і математичних засадах, починається криза і згасання гуманістичної традиції.

Лекція №6

Тема: Німецька класична філософія

Мета: ознайомити студентів із світоглядними засадами, на яких були створені великі філософські системи німецької класики; пояснити, чому німецьку класичну філософію виділяють у окремий період розвитку новоєвропейської філософії; виховувати студентів у дусі гуманізму.

Методи: словесний

План

- 1 Історичні умови формування класичної німецької філософії та її риси.
- 2 Філософські та соціально - етичні погляди І.Канта.
- 3 Післякантовський суб'єктивний ідеалізм Й.Фіхте.
- 4 Діалектика і натурфілософія Ф.Шеллінга.
- 5 Філософія історії І.Гердера.
- 6 Об'єктивний ідеалізм і діалектика Г.Гегеля.
- 7 Антропологічний матеріалізм Л.Фейєрбаха.
- 8 Виникнення та розвиток марксистської філософії.

Матеріально - технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

Вислови філософів, презентації, навчальний посібник.

Література:

- 1 Андрущенко В. Історія соціальної філософії.- К., Тандем, 2000.
- 2 Бичко І.В. Філософія: курс лекцій. – К.,2003.
- 3 Бичко А. Історія філософії.Підручник. – Либідь, 2001.
- 4 Бойченко І.В.Філософія історії.- К., 2000.
- 5 Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії.- К., 1999.
- 6 Горлач М.І. Філософія: підручник.- Харків, 2000.
- 7 Горський В.С.Історія української філософії. Навч. посіб. – К., 2001.

8 Надольний І.Ф. Філософія: посібник.- К., 2003.

9 Причепій Є.М. Філософія: посібник.- К., 2003.

10 Петрушенко В.П. Основи філософських знань. Посібник.- Новий світ, 2003.

Німецька класична філософія кінця XVIII-сер.XIX століття продовжила традиції раціоналізму та просвітницької ідеології. Основні представники – Кант, Фіхте, Шелінг, Фейєрбах, Гегель, а також Маркс та Енгельс. Уся попередня філософія, яку можна визначити як філософію розуму і пізнання, знаходить своє логічне завершення саме у німецькій філософії. Після неї пріоритети філософії змінюються у сторону проблем людини, її діяльності та культури.

У центрі всіх вчень німецької класичної філософії – принцип активності суб'єкта. Докантівська філософія віддавала перевагу природі як об'єкту людського пізнання і діяльності, людині ж залишалося місце бути тільки частиною природи, а пізнанню – бути («дзеркалом природи») пасивним відображенням дійсності. Німецька класична філософія долає механістичний підхід до людини, до процесу її пізнання, підкреслюючи творчий характер суб'єкта. У філософській концепції Канта людина є одночасно природною і надприродною істотою. Німецька класична філософія відроджує гуманістичне ставлення до людини, повертаючись до етичної проблематики; намагається подолати конфліктне протистояння емпіризму і раціоналізму завдяки створенню концепції суспільно-історичної, надіндивідуальної природи, свідомості, що сприяло розвитку історичного підходу до дійсності і формуванню діалектичного методу пізнання.

Теоретична розробка діалектики стає одним з найважливіших досягнень німецької класичної філософії, діалектика трактується як вчення про розвиток і як універсальний філософський метод пізнання. Особливість німецької класичної філософії полягає в тому, що в ній будується загальна система діалектики, яка набуває своєї завершені форми в філософії Гегеля. Якщо у Канта діалектика має ще цілком негативний характер (діалектика пов'язується ним з виникнення протиріч в мисленні і розцінюється як неминучий шлях заблуджень в процесі пізнання), то Фіхте розуміє взаємодію протилежностей як необхідний момент, як закон людського розуму і процесу пізнання. Шелінг в своїй філософії сформулював «принцип полярності», тобто наявність в природі протилежних сил і властивостей. Найбільш розвинену, глибоку і теоретично досконалу систему діалектики розробив Гегель. Пізніше Гегелівська діалектика була переосмислена і пристосована марксизмом для пояснення соціальної дійсності. Загальною рисою всіх вчень німецької класичної філософії є прагнення перетворити філософію на науку, створити єдину наукову філософію у виді цілісної системи. Філософія Гегеля стала кульмінаційним пунктом в філософській практиці системостворення, останньою спробою побудування всеохоплюючої теорії, узгодженням всіх сфер реальності.

Родоначальником німецької класичної філософії стає І.Кант. В його творчій діяльності виділяються два періоди – докритичний і критичний. Ранній період творчості Канта присвячений філософським проблемам природознавства, конкретно-науковим дослідженням в галузі фізики, астрології географії. Видатним досягненням Канта у цей період було застосування діалектичних ідей для пояснення еволюції Всесвіту.

Критичний період творчості Канта, пов'язаний з написанням трьох фундаментальних творів, в яких викладена система Кантівської філософії. «Критика чистого розуму» присвячена проблемам гносеології, теорії пізнання («чистий розум» у філософській традиції того часу – це здатність до теоретичного, тобто наукового мислення). «Критика практичного розуму» є викладом етичного вчення Канта («практичний розум» означає застосування розуму для вирішення проблем міжлюдських стосунків – в моралі, праві, політиці). У «Критиці здатності судження» містяться основи кантівської естетики та теорії культури.

Основним завданням своєї філософії Кант вважає критику розуму, яка спрямована не на підрив, а на утвердження позицій розуму. Кант був спадкоємцем раціоналістичної традиції класичної філософії, але він розумів, що засобами розуму і науковими методами неможливо розкрити всі таємниці буття. Всеохоплюючі претензії розуму епохи Просвітництва принижують і дискредитують розум, тому Кант намагався чітко визначити межі його застосування, бо Бог, душа, свобода – непідвладні науковому пізнанню. Критику розуму Кант здійснює заради вирішення вищої проблеми філософії – проблеми людини, тому гносеологічні дослідження пізнавальних можливостей розуму підкорені етико-гуманістичній проблематиці.

У «Критиці чистого розуму» Кант намагався розв'язати серйозні гносеологічні проблеми, зокрема подолати суперечності між емпіризмом та раціоналізмом. З одного боку, скептичний емпіризм Д.Юма переконав Канта у тому, що людина в змозі пізнавати тільки зовнішні прояви справжньої реальності, а висновки про сутність, про глибинну природу всесвіту є безпідставними, оскільки не можуть бути обґрунтовані досвідним шляхом. Уявлення, котрі не засвідчуються безпосереднім чуттєвим досвідом, не є достовірними. Кант показав, що розуму не можливо ні довести, ні спростувати знання, які виходять за межі чуттєво даного. Як тільки розум намагається це робити, він потрапляє в сферу заблуджень

Виявляється, що ні засобами розуму, ні чуттєвим досвідом неможливо довести істинність, достовірність наукового знання, оскільки наукове знання є знанням загальним і воно завжди виходить за межі безпосередньо даного, конкретного чуттєвого досвіду. До Канта вважалося, що в результаті пізнавальної діяльності людські знання повинні відповідати дійсності. Кант стверджує інше: наукові знання відповідають дійсності тільки завдяки тому, що ця дійсність попередньо вже була упорядкована самим розумом, узгоджена з ним. Виявляється, що не розум відповідає предмету пізнання, а

предмет розуму. Розум моделює уявно, в думці предмет пізнання і пізнає тільки те, що було створено ним самим, згідно з його принципами, тому вихідним принципом кантівської гносеології стає принцип активності суб'єкта пізнання.

Людському розуму притаманні певні структури, певні засоби, якими він упорядковує чуттєві враження і уявлення. Такі «упорядковуючі» схеми Кант називає апріорними формами пізнання («апріорні» означає «досвідні»). Це – форми які передують досвідному пізнанню і не залежить від самого досвіду. За Кантом, є два джерела пізнання – чуттєвий досвід і логічне мислення. Апріорними формами чуттєвого пізнання є простір і час, апріорними формами мислення – категорії, поняття. Кант не заперечував існування об'єктивного світу, незалежно від людини субстанції. Але достовірне знання про світ за межами чуттєво-емпіричного досвіду, про об'єктивну сутність світу, отримати у принципі не можливо, світ, яким він є сам по собі, об'єктивно – це, за словами Канта, «річ в собі», принципово непізнаваний світ. Єдине, що можна сказати про об'єктивний світ – це те, що він якимось чином викликає, породжує чуттєві враження, досвід.

Світ, який стає доступним пізнанню і про який наука отримує певні знання, – це світ явищ, світ «речей для нас» (по Канту), тобто світ, яким він уявляється і яким дається в емпіричному досвіді. Той порядок і ті закономірності, що наука спостерігає і досліджує в фізичному світі, не є порядком і закономірностями самого світу. Ці закономірності і зв'язки є формами самого розуму, з його порядком і логікою. Наука пізнає тільки явище, а не сутність речей, тільки зовнішні прояви того, що знаходиться по той бік чуттєвого досвіду. Наука відповідає на питання «як?», а не «чому?», вона може дослідити механізм природних явищ, але не може розкрити її природу і сутність.

Кант приходять до дуалізму, роздвоєння світу на сферу, яку можна пізнати науковими засобами (чуттєвий світ явищ, «речей для нас»), і сферу, недоступну розуму, непізнаваний світ «речей в собі». Сама наука має межі – вона у принципі не може проникнути у «світ сутностей». До об'єктів «світу сутностей», яких не має і не може бути в емпіричному досвіді людини, належать: Бог, душа, свобода. На них Кант зосереджує свою увагу у «Критиці практичного розуму», вони закладають основу його етичного вчення.

Наукове пізнання є обмеженим, а розуміння цього відкриває людині вищу істину – віру. Проблеми існування Бога, нескінченність світу, безсмертя душі, свобода волі виходять за межі емпірично-досвідного світу, вони є предметом людської віри, а віра знаходить свої розумні підстави у моралі. Особливість Кантівської позиції полягає у тому, що він саме на моралі засновує віру, мораллю обґрунтовує релігію. Людина, за словами Канта, є «громадянином двох світів» – природного і надприродного, вона одночасно і «річ» і особистість. В емпіричному світі явищ, де панує закон причинності, даремно шукати свободу, людина – «річ» знаходиться під дією зовнішніх причин –

обставинами життя і соціокультурним середовищем. Але людина як особистість, духовна істота є «громадянином надприродного світу», світу свободи, – це внутрішній світ. Для Канта він є образом Божественного буття, основою якого є воля. За Кантом, людина як особистість має волю, а звідси – можливість чинити моральний вибір – добро і зло. Мораль не можлива без свободи; якщо людина не вільна, то вона не відповідає за свої вчинки, тим самим руйнуються основи моралі. Коріння людського буття – за межами фізичного, матеріального світу, позбавленого свободи.

У «Критиці практичного розуму» Кант розробляє теорію моралі, ототожнюючи їх з законами науки. Намагаючись побудувати вчення про універсальну загально людську мораль, Кант серед всіх можливих моральних правил і законів визначає один – основний моральний закон, який називає «категоричним імперативом». Одне з формулювань даного закону є таким: чини так, щоб завжди ставився до людства і в своїй особі і в особі всякого іншого як до мети, і ніколи б не ставився до нього тільки як до засобу. Тобто, людину не можна перетворювати на засіб – на річ, яку можна використати. До неї завжди треба звертатись як до мети, як до самоцінної особистості. Кантівський категоричний імператив формує принцип гідності і цінності людини, абсолютної поваги до особистості.

Філософія Канта поставила людину у центр всіх філософських проблем, відновивши актуальність антропологічної проблематики. З точки зору Канта, всі філософські проблеми зводяться до чотирьох питань: що я можу знати; що я повинен робити; на що я можу сподіватись; що таке людина. Серед цих питань немає питання про сутність об'єктивного світу. Кантівська критика розвіяла марні претензії людського розуму на можливість досягнення глибинної природи всесвіту, вона перекреслила саму можливість для людини пізнати основи світобудови. Сучасне західне філософське мислення продовжує і поширює релятивістські тенденції філософії Канта. Релятивізм (від лат. «відносний») – тенденція стверджувати відносність, невизначеність і непевність людських знань.

Й.Г.Фіхте (1762-1814 рр.) продовжує і розвиває ідеалізм Канта з позиції послідовного суб'єктивного ідеалізму. Фіхте будує свою філософську систему з єдиного принципу свободи і активності суб'єкта, намагаючись подолати кантівський дуалізм подвоєння світу на «світ сутностей» і «світ явищ». У центрі філософії Фіхте – поняття «Я» як абстракції людини, моделі «людини як такої». Для Фіхте людина є суб'єктом всієї соціальної дійсності, творцем самої себе і людської історії, а не лише суб'єктом пізнання, як у Канта.

Основними проблемами філософії Фіхте стають проблеми суспільного життя, історії, свободи та призначення людини. З принципу свободи, творчої, активної діяльності людини Фіхте виводить всі основні положення свого головного філософського твору «Науковчення». Як і всі представники німецької класичної філософії, Фіхте намагався створити наукову філософію,

строго логічну і послідовну. Уся система «Науковчення» ґрунтується у Фіхте на трьох основоположеннях, що виводяться з єдиного принципу і взаємопов'язані діалектичною схемою: теза-антитеза-синтез. Формулює свої основоположення Фіхте таким чином: «Я обумовлює самого себе», «Я обумовлює не-Я», «Я обумовлює самого себе і не-Я».

Перше основоположення розкриває діяльну сутність людини. Вона полягає у тому, що людина здатна повністю визначити своє буття власною волею, здатна бути вільною істотою. Людина виступає суб'єктом власного життя та історії, тобто сама створює себе, свою особисту та історичну долю. Фіхте відкидає кантівську «річ у собі», об'єктивний, незалежний від людини світ, який, врешті-решт, обумовлює існування людини. Для Фіхте абсолютно нічого не може обмежувати людську незалежність. Діяльність повинна бути визначена первинною і єдиною реальністю для людини. Друге основоположення філософії Фіхте підкреслює, що весь навколишній світ, природа повинні розумітися як продукт людської діяльності. Природа не є самоцінною для Фіхте, вона розглядається ним як сфера реалізації людської творчості, як матеріал перетворення людини. Через освоєння навколишнього світу людина розкриває свої власні можливості, реалізує себе. Третє основоположення лежить в основі соціально-політичних поглядів Фіхте. Діяльний суб'єкт (Я) перетворює предметний світ (не-Я), освоєно його. Внаслідок власної творчої діяльності, за логікою Фіхте, суб'єкт повинен «повернутися до себе», тобто вдосконалити і розвинути власну родову, суспільну сутність. Цей процес не може бути остаточно завершеним. Вся історія людства – нескінченний процес наближення до ідеалу людини. «Я» у Фіхте розуміється не тільки як індивідуальне «Я», але як уособлене людство, як втілення здібностей і потенцій людства в особистості. Людина як соціальна істота може розвивати себе тільки в суспільстві, але лише тоді, коли людська спільнота вільна і є наявність людської індивідуальності. Суспільство по Фіхте, повинно бути побудованим на принципі рівності.

Ф.В.Й.Шелінг (1775-1854 рр.) піддав критиці Фіхте за те, що в його філософії не залишилося місця для природи, вона перетворилася на матеріал людської діяльності. Від суб'єктивного ідеалізму Фіхте, від його філософії автономного суб'єкта німецька філософія переходить до об'єктивно-ідеалістичного вчення про універсум Шелінга. Філософія Шелінга зазнала впливу німецьких романтиків (Лесінга, Гете, Шілера, Гердера та інших). В основі філософської системи раннього Шелінга – поняття абсолюту, духовного універсума як єдності природи і духу.

Філософська позиція Шелінга суттєво змінювалася протягом його життя (можна розмежувати принаймні п'ять різних філософських систем, що він створює в різні періоди своєї творчості). Тим не менше у нього зберігається єдина «романтична» тенденція розглядати природу як підсвідомий процес одухотворення, творчого саморозвитку духу, що лежать в основі світового універсуму. Лише в людині природа підноситься до власного самоусвідомлення.

Проблема співвідношення свідомого і несвідомого завжди була в центрі уваги філософії Шелінга, але з часом саме несвідоме викликає його особливий інтерес. Починав Шелінг як спадкоємець раціоналістичної традиції європейської філософії, проте пізніше переходить на позиції ірраціоналізму і містичної філософії, створюючи «філософію одухотворення», в основі якої поняття ірраціональної волі. Протягом всієї творчості Шелінг особливу увагу приділяє художньому освоєнню дійсності, мистецтву, міфології як вічній основі мистецтва. Філософія Шелінга вплинула на гегелівську філософію, на ірраціоналістичні вчення ХХ століття.

Г.В.Ф.Гегель(1770-1831 рр.) створює всеохоплюючу систему об'єктивного ідеалізму, в якій він прагнув досягнути всі прояви світу, об'єднати в одній системі логіку, філософію природи, філософію духу, права, релігії, мистецтва, історії. Основними творами Гегеля стали «Феноменологія духу», «Наука логіки», «Енциклопедія філософської науки», «Філософія права» та інші.

Основним надбанням гегелівської філософії стало створення теорії діалектики як певного розуміння дійсності і філософського методу пізнання.

Діалектика в розумінні Гегеля полягає у безперервному розвитку суцього, джерелом якого є діалектична суперечність. Усе в світі виявляє свою протилежність (теза – антитеза). Взаємодія цих протилежностей породжує третю стадію, в якій протилежності об'єднуються і завершуються повним синтезом, який стає вихідним пунктом розгортання подальшого розвитку (в основу цього процесу Гегелем покладена схема «теза-антитеза-синтез»). Завдяки процесу єдності та протиставлення протилежностей відбувається саморозвиток світу. Стверджуючи саморозвиток світу, Гегель не мав на увазі матеріальний, природний світ, основою процесу безперервного розвитку є світовий розум. Світ в філософії Гегеля є ніщо інше, як історія розгортання і розкриття божественного начала.

В основі філософської системи Гегеля лежить поняття «Абсолютної ідеї» або «Абсолютного духу». Для Гегеля світ є упорядкованим, доцільним, в ньому панує гармонія і логіка, тобто розумність. Основою всього світу є об'єктивно існуючий світовий розум. Гегель був релігійною людиною і для нього всесвітнім Абсолютним духом може бути тільки Бог.

Абсолютна ідея є першоосновою, субстанцією всього існуючого, істинного світу. Абсолютна ідея розкриває себе в процесі розвитку. Процес розвитку абсолютної ідеї є, разом з тим, процесом творіння, мета якого самопізнання. Абсолютний дух прагне до самоусвідомлення, розкриває себе в створеному і досягає найвищого здійснення в людському дусі. Християнська ідея створення Богом світу у філософській концепції Гегеля означає «внесення» в світ розумності.

Гегель вважає, що нескінченна і вічна природа Абсолютної ідеї може виразити себе тільки через власне самозаперечення, тільки в такому процесі, в якому вона набуває скінченої форми свого існування – форми природи і людської історії. Спочатку Абсолютна ідея здійснює себе у просторі (в природі), а потім у часі (в історії людства), і приходить до абсолютного самопізнання у духовній культурі людства. Вищим ступенем самопізнання Абсолютної ідеї є філософія. Людина з її мисленням, культурою, історією є стрижнем Божественного одкровення.

У своїй «Феноменології духу» Гегель розкриває історію розвитку людського духу. Гегель вважав, що індивід не народжується з готовим знанням і розвиненим розумом, духовний розвиток індивіда здійснюється через освоєння культури людства. Духовна культура людства – це розвиток Абсолютної ідеї в історичному часі, від простих форм свідомості і самосвідомості до складних форм – моральної свідомості, релігії, мистецтва і філософії. Метою духовного розвитку людини є осягнення абсолютного знання і усвідомлення своєї єдності з Божественним розумом. Філософія є вершиною еволюції духу, де відбувається зустріч індивідуального людського розуму з всесвітнім Божественним розумом.

Новий підхід у гносеології Гегеля в тому, що суб'єктом пізнання виявляється не індивід як природна істота, а суспільство. Індивід виступає «втіленням» суспільства, тільки в такій якості він є здатним до пізнання. Філософія Гегеля розкриває суспільний, культурно-історичний характер людської свідомості.

На відміну від Канта, Гегель був впевнений у можливості досягнення абсолютного знання тому, що людський розум є відбитком Божественного розуму. Кант вважав, що існує межа наукового пізнання, Гегель же стверджує, що потрібна просто принципово інша наука з іншими методами. Такою наукою він вважав свою філософію, основним методом якої є діалектика.

Гегелівська діалектична система включає в себе біля сорока категорій (буття, якість, кількість, міра, явище і сутність, форма і зміст, матерія, закон, випадковість і необхідність, можливість і дійсність, ціле і частина, причина і наслідок, свобода і необхідність, протилежність, суперечність тощо). Розкриваються у процесі розвитку від абстрактних, простих, бідних за змістом до конкретних, складних категорій. Взаємозв'язок і розвиток категорій, перехід кожної категорії до іншої здійснюється закономірним шляхом. Основними законами діалектичного розвитку у Гегеля виступають закон переходу кількісних змін в якісні, закон єдності та взаємоперетворення протилежностей і закон заперечення заперечення.

Гегелівська ідея діалектичного розвитку значно вплинула на його концепцію філософії історії. Історичний розвиток розуміється Гегелем як лінійний процес сходження від нижчого до вищого суспільного стану. Це єдиний

всесвітньо-історичний процес. Не всі народи рівною мірою включені в цей процес. За Гегелем, є історичні і неісторичні народи. Історичні народи безпосередньо мають причетність до реалізації логіки історії, вони усвідомлюють свою історію як частину всесвітньо-історичного руху. Неісторичні народи (народи Африки, Південної Америки, слов'янські народи) не здатні на усвідомлення своєї історичної долі, на творче застосування історичного досвіду. В основі людської історії – розумний початок, тому історія має закономірний і необхідний характер. Мета кожного народу полягає в усвідомленні історичної необхідності, закономірності історії у визначенні свого місця в цьому процесі. Свобода виступає у Гегеля сенсом історії. Історія, за його думкою, повинна завершитися таким суспільно-державним станом, де будуть вільні всі. Історія має свою власну внутрішню логіку, а індивіди, народи, людство в цілому – лише матеріал для реалізації цієї логіки, без творчості особистості. Доля окремих особистостей – лише незначний епізод у всесвітньо-історичній драмі. Якщо Кант підкреслює безумовну цінність кожної особистості, а його категоричний імператив є заборонаю використовувати людину, перетворювати її на засіб, то Гегель вважав – логіка історії, значенням всесвітньо-історичних законів перевершують цінність і значення індивідуального життя, а право світового розуму вище прав особистості.

Одним з перших критиків Гегелівської філософії став Л.Фейєрбах(1804-1872 рр.). у своїх працях «До критики філософії Гегеля», «Сутність християнства» та інших, Фейєрбах остаточно переорієнтовує класичну філософію на проблеми людини, її сутності, відчуження і свободи. Центром філософії Фейєрбаха стала морально-етична та антропологічна проблематика.

Свою філософську концепцію Фейєрбах ґрунтує на протилежних філософському ідеалізму засадах, намагаючись переосмислити традиційне для класичної філософії поняття суб'єкта. Суб'єктом для нього виступає не пізнавальна істота, основна ознака якої – наявність розуму, а цілісна людина, в єдності її духовних, тілесних і родових (суспільних) якостей. Людину Фейєрбах розуміє як вищу природну істоту, вище – завдяки тому, що вона є суспільною істотою. Тобто всі природні якості людини вдосконалені і змінені суспільством. Людина є універсальною і активною істотою, яка не просто пристосовується до навколишнього середовища, а перетворює його родовими силами, які через освоєння культури стали її власними силами.

Родова сутність людини проявляється тільки і спілкуванні, у між індивідуальних стосунках Я і Ти. Єдність і взаємозв'язок Я і Ти стає основою моральної концепції Фейєрбаха. Безпосередня міжособистісна комунікація є сферою реалізації людиною своєї родової сутності, сферою розвитку суто людських здібностей індивіда.

Значне місце в творчості Фейєрбаха посідає критика релігії. Для нього атеїзм був безпосередньо пов'язаний з моральною і політичною вимогою звільнення людських сил і оновлення суспільства. Причиною релігії Фейєрбах вважав

почуття залежності, безсилля, страху перед природними силами непідвладними людям. Людське безсилля породжує богів. Релігія, вважав Фейербах, паралізує активність і творчі сили людини, тому він пропонує замінити релігійний культ культом людини, перенести любов до Бога на людей. Своєрідним продовженням релігії Фейербах вважав ідеалістичну філософію. Тому критику релігії він поєднує з критикою ідеалізму. Відчуження від людини, її родової сутності – це те, до чого приходять і релігія, і ідеалізм.

Лекція №7

Тема: Еволюція та типи релігій.

Мета: ознайомити студентів із поняттям релігії, її структурою та функціями; дати загальну характеристику релігій світу; виховувати повагу до людей інших віросповідань.

Методи: словесний

План

- 1 Релігія як предмет дослідження.
- 2 Загальна характеристика релігій світу.

Матеріально - технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:
Презентації, навчальний посібник.

Література:

- 1 Бублик С.А. Релігієзнавство: навчальний посібник. - К., 1998.
- 2 Єришев А.А. Релігієзнавство: навчальний підручник. - К., 1999.
- 3 Релігієзнавство: Навчальний посібник/За ред. В.І. Лубського. - К., 2004.
- 4 Релігієзнавство: Навчальний посібник/За ред. М.Ф. Рибачка. - К., 1999.
- 5 Чорний А.Н. Релігієзнавство. - Академія, 2003.

Теорії виникнення релігії

Проблема походження релігії має два основних підходи: релігійний (богословський, або теологічний) і світський (релігієзнавчий, або науково-філософський).

Релігійний підхід стверджує, що поява ідеї Бога в людській свідомості та виникнення релігії обумовлені тим, що є Бог, який створив світ (світ має

початок і кінець), природу, людину. Бог впливає особливим чином на людину, а людина здатна за певних умов сприймати цей вплив, спілкуватися з Богом. Навод й докази буття Бога.

Світський підхід не дає однозначної відповіді на питання про суть і виникнення релігії. За всю історію людської думки було чимало спроб пояснити феномен релігії. Переважна більшість наукових теорій виходила з раціоналістично-психологічного аспекту — припущення про те, що саме природа людини, перенесена на навколишній її світ, стала основою уявлень про надприродні сили і богів.

Найбільш поширені й відомі наукові пояснення походження й суті релігії. Перше наукове пояснення походження релігії — натуралістичне, основоположниками якого вважають французьких просвітників XVIII ст. До них примикали класик німецької філософії Людвіг Фейєрбах, а також Карл Маркс і Фрідріх Енгельс. Представники теорії вважали, що релігія походить від споконвічного безсилля людини перед пануючими над нею природними і соціальними силами.

Первісні вірування

У первісному суспільстві ще не було релігії в повному розумінні слова, як не було "первісної" держави, суду, війська, церкви. Тому слід пам'ятати про умовність терміна "первісна релігія"; краще оперувати терміном "первісні вірування".

Первісні вірування досить повно висловлювали розуміння первісними людьми оточуючого їх світу. Вони виконували певні суспільні функції: регулювали відносини між людьми в первісній общині, сприяли організації колективного виробничого процесу, регулювали розподіл здобутого продукту, утверджували первісну мораль, задовольняли духовні потреби суспільства. Особливої релігійної общини не існувало, вона була тотожна родовій общині. Демократичний характер роду відбивався на демократичному характері релігійного культу, він здійснювався всіма членами общини спільно. Духовенства як окремої соціальної групи не було, природний авторитет старійшин включав в себе і авторитет керівника релігійного культу, якщо була потреба в такому. Первісні релігійні вірування і релігійний культ перш за все започатковувалися на анімістичних уявленнях про нематеріальні, духовні сутності, про душу і духів. Ці уявлення спочатку мали дуже конкретний характер. Душу ототожнювали з диханням, з кров'ю, вважали, що вона міститься у серці, в очах. Згодом стали вважати, що вона розчинена в усій людині, вона є, але не міститься ніде, і може існувати без тіла. Так утворився первісний анімізм.

Буйно розквітла в первісних релігійних віруваннях магія. Первісні люди вважали, що перш ніж братись до роботи, обов'язково треба вплинути на надприродні сили магічним засобом: заклинанням, особливими співами і

танцями, жертвоприношенням. Це мало вблагати чи примусити діяти їх на користь людей. З цих специфічних дій утворились перші релігійні обряди, релігійний культ.

Жодна магія не може існувати без системи заборон і обмежень, так званих табу, які поширювалися на їжу, відносини з чужинцями, проживання на певній території, на певні предмети, особливо знаряддя праці і зброю, на певних осіб (вождів, царів, воїнів,

Ранні національні релігії: загальна характеристика

Ранні національні релігії - це такі релігійні вірування, що охоплювали своїм впливом верхні й середні шари населення у межах однієї національної держави. До ранніх національних релігій відносять усі релігії, які в літературі позначають за допомогою префіксів "старо-", "давньо-": староегипетську, староіндійську, старогрецьку, староперсидську, староримську та інші.

Історичним підґрунтям виникнення та існування ранніх національних релігій був рабовласницький лад. Ці релігії існували в умовах, коли була можливість тримати найбільш пригночені шари суспільства (рабів) у покорі завдяки лише грубому насильству. Зазначимо такі основні риси ранніх національних релігій.

Релігії Стародавнього Єгипту. Наприкінці IV тис. до н. е. невеликі племінні, державні утворення в долині річки Ніл - номи - об'єднуються під владою єдиного царя - фараона. Так виникла Стародавня єгипетська держава, яка нараховувала 30 династій

Релігії народів Дворіччя. Цивілізація народів Дворіччя сформувалась приблизно в середині IV тис. до н. е. Вона знала різні царства, що розквітали і занепадали, різні династії і столиці - Шумер, Аккад, Ур, Ларс і, нарешті, Вавилон та Ассирію.

В шумеро-аккадський період релігійні уявлення мали політеїстичний характер. Пантеон антропоморфних богів очолював бог неба Ан. Величне небо, що оточувало людину з усіх боків, сприймалося як щось священне, яке потребувало вільного, зумовленого бажаннями власної душі, підпорядкування.

Релігія Стародавньої Індії. Залишки культури Мо-хенджо-Даро у басейні ріки Інд засвідчують, що у цю епоху були культу первісного тотемізму. Люди поклонялися зооморфним істотам, існував культ дерев. Після вторгнення у середині II тис. до н. е. на старо-давньоіндійські землі арійських племен розпочинається інтенсивний розвиток нових суспільних відносин. В цей час утворюються касты. Релігійні уявлення стародавніх індійців дістали назву ведичних - від книг Вед (санскр. - "знання"). Стародавні ведичні вірування, брахманізм та індуїзм, що виникли пізніше, вважають Веди "священими" книгами. Початок їх створення сягає у період після вторгнення до країни

арійських племен. Протягом наступних десяти століть усна ведична традиція видозмінюється і поповнюється. Записи Веди були лише в першій половині I тис. до н. е.

Давньослов'янська релігія

На ранніх ступенях громадського розвитку у стародавніх слов'ян не було єдиної релігії; родоплемінні культури об'єднувалися в процесі формування славянської народності. У своєму розвитку релігія та міфологія стародавніх слов'ян проходили ступені тотемізму, анімізму тощо. Для релігійних вірувань слов'ян характерно уявлення про природу як світ живих істот - духів, яких шанували; слов'яни вірили та поклонялися лесовам (лісовикам, полесунам, полудницям), водяним і берегиням (пізніше - русалкам), полевікам, упырям (вампірів) і іншим демонам. Вони одухотворяли гори і каміння, гаї та дерева (гол. чин. дуби, у чехів - липи), тварин (гол. чин. ведмедя, вепра, туру, коня), вірили в своє надприродне спорідненість з тотемами, що породжувало віру в прийняття тотемом людського образу (личини) і перетворення людей на звірів (перевертні, вовкулаки, у поляків - *vilkolaki*). Обоженню земних сил поєднувалося з обоженню сил небесних. Слов'яни вірили, що космічні і атмосферні явища, від яких залежала їх доля як землеробів, керують богами. У слов'янській міфології богом небесного світу був Сварог, сином якого вважався Сварожич - вогонь; місцевими варіантами бога Сонця були Триглав - творець неба, землі і води у помор'ян,

Давньоєгипетська релігія та релігійні вірування в країнах Межиріччя

Давньоєгипетська релігія - релігійні вірування і ритуали, що практикувалися в Стародавньому Єгипті, починаючи з додинастичного періоду і до прийняття християнства. За свою багатотисячолітню історію давньоєгипетська релігія пройшла через різні етапи розвитку: від Стародавнього, Середнього і Нового царств до пізнього і греко-римського періоду.

У Стародавньому Єгипті існувало подібна одній спільній релігії, а також була велика різноманітність місцевих культів, присвячених певним богами. Більшість з них мало генотейстичний характер (зосередженість на поклонінні одному богу з одночасним визнанням інших богів) і тому єгипетська релігія розглядається як політеїстична. [1] Пріснував також недовгий культ атеїзму, який можна розглядати як монотеїстичний. Деякі єгиптологи стверджують, що в Стародавньому Єгипті здавна існували монотеїстичні тенденції

Зображення багаточисельних богів, знайдені в стародавніх єгипетських монументальних спорудах, викликали ряд серйозних розбіжностей в думках з приводу віросповідання перших мешканців цього регіону. Релігія Стародавнього Єгипту, за першим враженням політеїстична, насправді була монотеїзмом, як і інші великі релігійні вірування.

Давньогрецька та давньоримська релігійні системи

Характеристика Давньоримської Культури

Високий економічний розвиток Римської імперії призвів до того, що місто Рим стало економічним, культурним і політичним центром величезної держави. Це було гігантське багатонаціональне місто, яке у людей, що мешкали в ньому, створювало враження, ніби вони є мешканцями ойкумена - центра цивілізованого світу. І це твердження недалеко від істини, оскільки саме в межах Римської держави склалася древня цивілізація, яку називають античною культурою.

Пізні національні релігії: загальна характеристика

До пізніх етнічних релігій відносяться: зороастризм (Іран); індуїзм, джайнізм, сикхізм (Індія); конфуціанство, даосизм (Китай); синтоїзм (Японія); іудаїзм (релігія євреїв у багатьох країнах світу) та ін. Основними рисами пізніх національних релігій є те, що вони у своїй більшості існують до нашого часу. Більшість серед них політеїстичні, але є й монотеїстичні (іудаїзм, сикхізм). Змінюється характер жертвоприношень: жертви тварин значно скорочені, від людських жертвоприношень відмовилися зовсім. Також на цьому етапі у більшості національних релігій першорядного значення набуває вчення про потойбічне життя.

Індуїзм

Індуїзм — основна релігія Індії і одна із світових релігій. Індуїзм охоплює широку різноманітність вірувань та обрядів. Терпимість, з якою в рамках індуїзму відносяться до різноманітності релігійних форм, мабуть, унікальна серед світових релігій. В індуїзмі немає ні церковної ієрархії, ні верховного авторитету. На відміну від християнства або ісламу, в індуїзмі не було свого засновника, чиє учення розповсюджувалося б послідовниками.

Велика частина положень індуїзму була сформульована за часів Христа, однак коріння цієї релігії більш давнє; деякі з богів, яким поклоняються індуїсти сьогодні, були предметом поклоніння їхніх предків майже 4000 років тому. Незважаючи на протиріччя між різними варіантами індуїзму, в основі всіх лежить декілька фундаментальних положень. За межами вічно мінливого фізичного світу існує єдиний універсальний дух, який називається Брахман. Душа (атман) всякої істоти у Всесвіті, включаючи і богів, є часткою цього духа. Коли вмирає плоть, душа не гине, а переходить в інше тіло, де продовжує нове життя. Доля душі в кожному новому житті залежить від її поведінки в минулих втіленнях. Закон карми свідчить: ніякий гріх не залишається без покарання, ніяка добродієність — без нагороди; якщо людина не отримала заслуженого покарання або нагороди в цьому житті, вона отримає їх в одному з подальших.

В індуїстському Всесвіті є лише одна постійна сутність — Брахман, універсальний дух, що заповнює простір і час. Всі інші сутності, такі, як

матерія та розум, є «похідними» Брахмана, а тому являють собою майю, або ілюзію.

Зороастризм

Зороастризм - релігія, що була поширена у древності і ранньому Середньовіччі в ряді країн Близького та Середнього Сходу і була пануючою релігією в давньоіранських імперіях приблизно з VI ст. до н.е. по VII ст. н.е. Зороастризм був державною релігією Ірану до його завоювання арабами. Його засновник - пророк Заратуштра. Греки вимовляли це ім'я як Зороастр (від грець. астрон - зірка),

Основна риса зороастризму - дуалізм. Згідно з його віровченням, в основі світу лежить боротьба між злом і добром, яка ніколи не припиняється. Світле начало уособлює добрий бог Агура-Мазда; темне, зле - Ангра-Майнью. Кожний з богів очолює сонм духів: світла і добра - ахурів, і зла - девів. Обидва великих божества вважаються рівноправними творцями світу. Перший створив усе добре, розумне, корисне; другий - усе погане і шкідливе. Це стосується і області етики: правда, добро, справедливість протистоять брехні, злу, підлості.

Агура-Мазда та Ангра-Майнью борються за людину. Вона створена Агура-Маздою, але вільна у виборі між добром та злом. Таким чином, у зороастризмі важлива роль відводилась духовному вдосконаленню людини, котра розглядається як арена битви світових сил. Зороастризм визнавав безсмертя душі. Маючи свободу вибору свого місця в житті, людина могла стати на сторону добра чи зла їх вічній боротьбі і відповідно заслужити або посмертне блаженство, або страшні муки.

Зороастрійське віровчення було унікальним для свого часу. Багато його положень глибоко благородні і моральні. Тому не випадково, що більш пізні релігії - іудаїзм, християнство, іслам - багато чого запозичили із зороастризму

Лекція №8

Тема: Духовне життя суспільства.

Мета: розкрити сутність духовного життя суспільства; ознайомити із структурою суспільної свідомості, багатоманітністю форм суспільної свідомості; пояснити особливості духовної культури суспільства.

Методи: словесний

План

- 1 Сутність духовного життя суспільства.
- 2 Суспільна свідомість, її структура.
- 3 Багатоманітність і специфіка форм суспільної свідомості.

Матеріально - технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:
Навчальний посібник, філософський словник.

Література:

- 1 Андрущенко В. Історія соціальної філософії.- К., Тандем, 2000.
- 2 Бичко І.В. Філософія: курс лекцій. – К., 2003.
- 3 Бичко А. Історія філософії. Підручник. – Либідь, 2001.
- 4 Бойченко І.В. Філософія історії.- К., 2000.
- 5 Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії.- К., 1999.
- 6 Горлач М.І. Філософія: підручник.- Харків, 2000.
- 7 Надольний І.Ф. Філософія: посібник.- К., 2003.
- 8 Причепій Є.М. Філософія: посібник.- К., 2003.
- 9 Петрушенко В.П. Основи філософських знань. Посібник.- Новий світ, 2003.
- 10 Ярошовець В.І. Історія філософії. Підручник. – ПАРАПАН, 2002.

Духовне життя суспільства — це процес створення системи знань, уявлень, переконань, образів, що становить духовну сферу суспільства, а також збереження, поширення, засвоєння цього конгломерату, перетворення його у «внутрішній» духовний світ особистості. Носіями цього ідеального утворення є окремі індивіди, соціальні групи, народи.

Ядром духовного життя є колективна суспільна свідомість. Іншими складовими вважають духовне виробництво й духовну культуру. Створення духовних цінностей є потребою суспільства. Воно здійснюється в процесі духовного виробництва. Духовне виробництво — це система духовної діяльності, інституційно та професійно організована, у результаті якої утворюються культурні цінності (художні твори, наукові теорії, ідеологічні та релігійні концепції тощо). Крім творчості як такої (створення духовних цінностей), до складу духовного виробництва входять поширення та засвоєння результатів творчості суспільством. Осягнення духовної культури відбувається в процесі буденної життєдіяльності, освіти, виховання, праці, сприйняття та створення творів мистецтва та ін. Метою освіти (навчання) є надбання знань, а виховання — формування соціальних якостей особистості. Їх спільним результатом має бути потреба сприймати та створювати культурні цінності.

Щоб почуття та знання ставали власністю суспільства, вони закріплюються й фіксуються за допомогою мови (усної, письмової, спеціальних знакових

систем) і зображень. Соціальні почуття можуть бути виражені також у тілесних проявах (міміці, жестах, інтонації). Таке втілення та збереження почуттів і знання матеріальними засобами називається опредмеченням. Поширенням духовних цінностей відбувається усно, письмово, за допомогою ЗМІ, шляхом поліграфічного тиражування, від покоління до покоління, під час особистого спілкування суб'єкта творчості зі спільнотою. Духовне виробництво удосконалює суспільну свідомість, є такий термін, як «виробництво суспільної свідомості».

Індивідуальна свідомість відрізняється від суспільної тіш, що утворюється на основі унікального життєвого досвіду й діяльності. Вона окреслена індивідуальним світовідчуттям та світосприйняттям, відображує лише окремі сторони та риси соціальної та природної дійсності, тобто обмежена в просторовому та часовому сенсі й зникає разом зі смертю її носія. Суспільна свідомість тісно пов'язана з індивідуальною, оскільки виникає та існує завдяки діяльності конкретних людей. Духовний світ індивіда — це єдність індивідуального та суспільного.

Суспільна свідомість — форма колективного духовного досвіду, який породжується життєдіяльністю соціуму та є системою існуючих у суспільстві уявлень, ідей, цінностей, прагнень. Суспільна свідомість відображає дійсність більш повно, адекватніше, ніж індивідуальна, й здатна впливати та перетворювати її. Вона має складну структуру, в якій розрізняють три аспекти: історичний, гносеологічний і соціологічний. В історичному виокремлюють типи свідомості конкретного історичного періоду (наприклад, свідомість первісного суспільства, свідомість сучасного суспільства тощо). У гносеологічному аспекті розрізняють рівні свідомості — буденну й теоретичну, та види — професійну та масову. У соціологічному виділяють сфери — ідеологію та суспільну психологію, а також форми: політичну, правову, моральну, естетичну та релігійну свідомість.

Буденна та теоретична свідомість відрізняються ступенем розуміння реальності. Буденна свідомість — це первинний рівень світосприйняття й світорозуміння, що відображає предмети та явища з їх зовнішнього боку, якими вони постають у безпосередньому повсякденному досвіді. Теоретична свідомість вміщує систему теоретичних знань про закономірності існування та розвиток явищ і предметів. Теоретична свідомість є вищим рівнем суспільної свідомості.

Окремо виділяють такі елементи суспільної свідомості, як ідеологія та соціальна психологія. Соціальна психологія — це сукупність думок, уявлень, переконань і соціальних настанов, ціннісних орієнтацій, мотивів поведінки, спрямованості волі, почуттів та емоцій, що виникають у індивіда на основі переє/сивання умов життєдіяльності соціальної групи, до складу якої він

входить. Суспільна психологія формується двома шляхами — стихійно, як реакція на умови життя, й цілеспрямовано, шляхом наслідування та навіювання. Ідеологія — система ідей та теорій, що відображують цілі, інтереси та переконання, спрямованість діяльності та світогляд соціальної групи, соціального руху, суспільства загалом. Ідеологію створюють теоретично підготовлені фахівці (учені, філософи, релігійні та політичні діячі, художники). Від суспільної психології ідеологія відрізняється систематизованим характером. На відміну від науки, яка намагається пізнати об'єктивні закони природи та суспільства незалежно від цільових і ціннісних настанов суспільства, ідеологія виражає світоглядні принципи та інтереси соціальних груп.

Особливим видом суспільної свідомості є масова свідомість. Вона характеризується суперечністю та еkleктичністю, здатністю до швидких змін та схильністю до усталених стереотипів мислення та поведінки, сполучає елементи загальнотеоретичних уявлень про дійсність та її побутово-психологічне відображення, відіграє важливу роль у формуванні громадської думки. Масова свідомість відображає ті аспекти життєдіяльності, до яких безпосередньо залучена значна кількість людей (сфер виробництва, спілкування, політики, відпочинку тощо). На відміну від суспільної, за межами масової свідомості залишаються такі форми життєдіяльності, які вимагають спеціальної професійної, теоретичної, практичної підготовки, особистісних вмінь і здібностей, наприклад, зміст наукового знання та релігійних доктрин, специфіка професійних навичок та етики.

Суспільна свідомість охоплює діяльність усіх сфер суспільного життя. Відповідно існують такі форми суспільної свідомості.

Політична — сукупність ідей, теорій, настроїв, почуттів, що відображають відносини між владною соціальною групою та іншими верствами суспільства. Вона спрямовує діяльність соціальних груп на завоювання та утримання політичної влади. Політична свідомість складається з політичної ідеології та політичної психології. Правосвідомість — сукупність знань та уявлень про юридичні закони, норми, права та вчинки людей. Вона сприяє створенню державних законів і збереженню правопорядку. Основою правосвідомості є право — система норм і правил поведінки в суспільстві, обов'язкові для виконання та зафіксовані в юридичних законах. Моральна свідомість — одна з найдавніших форм соціальної регуляції поведінки людей, що є сукупністю норм, правил, за допомогою яких відношення між людьми та їхні вчинки оцінюються з позиції добра й зла, справедливості та несправедливості. Мораль, як і право, є системою норм поведінки, але виконання правових норм контролюється апаратом примусу, тоді як нагляд за виконанням норм моралі здійснює суспільство загалом завдяки вихованню, традиціям, громадській думці. Мораль регулює такі людські відносини, на які закони права не поширюються, наприклад, дружба, кохання та ін. Релігія — це форма суспільної свідомості, яка включає в себе релігійну

свідомість, культову діяльність, релігійні організації. Основною ознакою релігії є віра в існування надприродного світу та можливість взаємодії з ним, наприклад, отримання допомоги та ін. Змістом релігійної свідомості є релігійні догми, учення, погляди, уявлення та викликані ними почуття, емоції, що утворюють світогляд, згідно з яким джерелом системи цінностей і зразком способу життя виступає духовний Абсолют (Бог). Основною особливістю естетичної свідомості є подання змісту думок, уявлень, почуттів у вигляді наочно-чуттєвих духовних образів, емоційно-ціннісне сприйняття дійсності. Вищою цінністю естетичної свідомості та ключовою категорією естетики є прекрасне. Становлення та функціонування естетичної свідомості відбувається на основі художньої культури, особливу роль тут відіграє мистецтво, яке вважають сферою формування та розвитку естетичного. Метою естетичної свідомості є культуротворча діяльність, тобто реалізація особистісних здібностей, навичок, естетичних смаків, потреб, почуттів, втілення цінностей духовного життя в творчості. В естетичній свідомості дійсність досягається через систему естетичних цінностей та відтворюється за допомогою художніх образів. Сформований нею естетичний ідеал є базовим елементом суспільного світогляду.

Важливою складовою духовного життя суспільства є культура — складне, багатогранне утворення, що охоплює всі можливі форми людської діяльності. Проте в своїй основі культура зберігає ту спрямованість, яка первинно була закладена в латинське слово *cultura* — цілеспрямоване перетворення людиною природного середовища; удосконалення та виховання самої людини; шанобливе ставлення до того, що створене попередниками.

Сучасні культурологи пов'язують поняття культури з творчою самореалізацією й перетворюючою гуманістичною активністю; реалізацією, втіленням у життя цілей, прагнень, інтересів; матеріальним втіленням знання та духовних цінностей у своїх творах. Культура породжується потребами людини, але не зводиться до них. Багатогранність культури виявляється в її основних функціях: інформативній, гуманістичній, нормативно-регулятивній, адаптивній тощо.

Фундаментом культури є цінності. Іноді культуру визначають як сукупність духовних і матеріальних цінностей, способів їх створення, використання та збереження. Цінністю називають вироблене в процесі практичної діяльності та засвоєне поняття про те, що є бажаним (добрим, потрібним), яке стає критерієм вибору на пряму діяльності, постановки цілей, очікуваних результатів. Соціальні цінності вивчає соціологія та філософська теорія цінностей — аксіологія. Аксіологія досліджує сутність цінностей, їх функціонування, роз'яснює та обґрунтовує ієрархію цінностей у суспільстві, співвідношення цінностей і цілей, оцінок, норм тощо. Ціль аксіології, виходячи з розуміння природи цінностей, — побудувати цілісну систему світогляду, що дасть можливість обирати власний життєвий шлях, визначити його ціль і сенс. У загальному сенсі цінності — це характеристика значення

предмета чи явища з погляду його відповідності потребам суспільства, соціальної спільноти, індивіда. Цінність визначається шляхом оцінювання. В акті оцінювання розрізняють три складові: предмет, який оцінюється; зразок, з яким порівнюють предмет; відношення відповідності предмета поняттю про те, яким він має бути. Кожен з цих компонентів у певному контексті може розглядатись як цінність. Оцінювання — це порівняння існуючого з бажаним та виявлення наявності або відсутності потрібної якості. Цінність може бути не лише підставою оцінювання, а й метою, якщо її намагаються здійснити або зберегти. Розрізняють позитивні та негативні цінності. Кожна сфера життєдіяльності суспільства здатна створити власні цінності: моральні, естетичні, релігійні, наукові, соціально-політичні. Існують також загальнолюдські, національні, групові, особисті цінності. Вищими цінностями вважають загальнолюдські — найзагальніше мірило дійсності. Серед них добро, істина, краса, свобода, божественне, любов, особистість тощо. Вершиною ціннісної ієрархії є благо — поєднання добра та істини завдяки гармонії (красі). Сукупність основних цінностей становить структуру світогляду, задає спрямованість, сенс життя суспільства та індивіда. Цінності є регуляторами, орієнтирами поведінки. Ціннісною орієнтацією називають ті цінності, які обирає для себе особистість як цілі та основні засоби для їх досягнення. Які саме цінності вважати головними, кожна людина вирішує самостійно, коли визначає сенс власного існування.

Лекція №9

Тема: Роль географічного середовища у житті суспільства.

Мета: показати взаємозв'язок між людиною і природою, наслідки цієї взаємодії; розкрити зміст закону Мальтуса; охарактеризувати історичні типи відтворення населення; виховувати дбайливе ставлення до навколишнього середовища.

Методи: словесний

План

- 1 Найважливіші характеристики складових географічної оболонки.
- 2 Антропосфера, біосфера, географічне середовище.
- 3 Екологія та екологічні проблеми України.
- 4 Народонаселення - передумова та суб'єкт історичного процесу.
- 5 Історичні типи відтворення населення.

Матеріально - технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:
Навчальний посібник, філософський словник, схеми із книги Мамонтова

«Криза сучасної цивілізації».

Література:

- 1 Андрущенко В. Історія соціальної філософії.- К., Тандем, 2000.
- 2 Бичко І.В. Філософія: курс лекцій. – К.,2003.
- 3 Бичко А. Історія філософії.Підручник. – Либідь, 2001.
- 4 Бойченко І.В.Філософія історії.- К., 2000.
- 5 Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії.- К., 1999.
- 6 Горлач М.І. Філософія: підручник.- Харків, 2000.
- 7 Надольний І.Ф. Філософія: посібник.- К., 2003.
- 8 Причепій Є.М. Філософія: посібник.- К., 2003.
- 9 Петрушенко В.П. Основи філософських знань. Посібник.- Новий світ, 2003.
- 10 Ярошовець В.І. Історія філософії. Підручник. – ПАРАПАН, 2002.

Відношення суспільства і природи є складною і багатоаспектною проблемою. Адже і суспільство, і природа є об'єктами дослідження багатьох наук.

Що являють собою суспільство і природа? Поняття природа в науковій літературі вживається у двох значеннях. У широкому розумінні слово природа охоплює суспільство, і навколишній світ у всій багатоманітності своїх проявів, тобто є синонімом Всесвіту. У вузькому умінні природа це частина світу, яка, умовно, протистоїть суспільству і взаємодіє з ним, це природне середовище, в якому живе суспільство.

Поняття "суспільство" багатогранне: це сукупність форм спільної діяльності людей, що історично склалася, а також система, яка охоплює всю сукупність умов соціальної життєдіяльності людей та їхні відносини один з одним і з природою.

Наукою і практикою доведено матеріальну єдність природи, в якій народжуються і розвиваються якісно нові види матерії та форми руху. На певному етапі еволюції нашої планети з'являється органічна матерія, біологічна форма руху, на основі якої у свою чергу виникає більш висока форма матеріального руху - соціальна.

З виникненням життя сформувалась частина планети Земля, яку називають біосферою, тобто сфера взаємодії живої і неживої матерії. Багато таємничого і загадкового є в історії розвитку життя на Землі, але незаперечним є те, що людина — частина природи.

Природа є необхідною умовою матеріального життя суспільства, зокрема фізичного і духовного життя людини, джерелом ресурсів, що використовуються у виробництві, одночасно вона є і середовищем існування суспільства. Єдність суспільства і природи обумовлюється процесом матеріального виробництва.

Людина, суспільство і природа не є тотожними, а специфічні частини матеріального світу. Природа й історія є двома складовими елементами того середовища, в якому ми живемо. Але на відміну від інших природних істот, людина — не просто природна істота, а істота, яка існує для самої себе.

Перебуваючи в тісному взаємозв'язку, природа і суспільство утворюють систему «суспільство — природа» яка функціонує з того часу, коли з'явилася людина властивим їй практичним способом ставлення до природи. Система "суспільство — природа" передбачає знання людиною природи, її використання і перетворення. Свою цілісність ця система могла зберегти при одночасному та цілеспрямованому розвитку обох елементів – природи і суспільства.

Щоб зрозуміти і дослідити матеріальну систему "суспільство— природа", необхідно враховувати всю сукупність зв'язків, взаємовпливів і взаємовідносин, що утворилися й існують у географічній оболонці Землі. Її компоненти утворюють єдине й нерозривне ціле і є тим явищем природи. Географічна оболонка складається з атмосфери, літосфери, гідросфери і біосфери. В цій оболонці відбуваються різноманітні процеси з органічними і неорганічними речовинами; матерія зазнала складної еволюції, внаслідок чого з'явилися різноманітні форми життя, вищою з яких є людське суспільство.

Літосфера— верхня тверда оболонка земної кулі, до складу якої входить земна кора та верхня частина мантії. Внаслідок впливу атмосфери та живих організмів на літосферу виник родючий поверхневий шар земної кори — ґрунт, який використовується людиною в практичній діяльності, сільськогосподарському виробництві. Дія людини спрямована і на глибокі шари літосфери — надра, які вхідні для забезпечення сировиною різних галузей промисловості.

Атмосфера —це газоподібна оболонка Землі. Майже 75% її маси зосереджено у нижньому 10-кілометровому шарі, тобто у межах біосфери.

Гідросфера – сукупність вод планети, переривчаста водна оболонка Землі між атмосферою і земною корою. Океани, озера, річки, підземні води та льодові покриви вкривають майже 71% земної поверхні. Гідросфера є досить рухливим елементом географічної оболонки. Вода в природі переходить з одного стану в інший і здійснює кругообіг та циркуляцію.

Біосфера – це сфера існування живої речовини, найскладніша природна підсистема географічної оболонки. Термін "гідросфера" вперше застосував австрійський геолог Є. Зюсс (1875), називаючи ним окрему оболонку Землі, наповнену життям.

За даними науки, життя на нашій планеті зародилось в океані 2,5-3 млрд. років тому. З появою життя на Землі між органічним світом і неорганічною матерією встановився тісний взаємозв'язок, основу якого

становило одержання організмами поживних речовин з неживої речовини. Живі організми справляли активний вплив на всі оболонки планети, склад атмосфери, гідросфери і літосфери, що сприяло накопиченню органічного матеріалу і створенню родючого поверхнево шару. Таким чином, біосфера формувалась і перетворювалась під впливом живої речовини.

Біосфера ніколи не перебувала в статистичному стані: рослини, тварини, біогеоценози поступово еволюціонували, змінювали свою структуру.

З появою людини в історії біосфери розпочався новий період. Об'єднавшись у групи, роди і племена, застосовуючи знаряддя праці і вогонь, люди стали активно впливати на біосферу і самі пристосовуватися до умов природного середовища. Коли біологічні механізми пристосовувалися до нових природних умов виявлялись недостатніми, включалися соціальні механізми, тобто людина змінювала природу у відповідності зі своїми потребами. В системі "суспільство — природа" з'явилася нова сила - антропогенний фактор. Як бачимо, тема "суспільство — природа" дуже складна в структурному відношенні. Досліджуючи цю систему, необхідно брати до уваги не тільки різноманітні зв'язки і взаємодії між її елементами, а й вплив однієї взаємодії на іншу. Для визначення тенденцій подальшого розвитку системи "суспільство - природа" важливе значення мають особливості суперечностей, що виникають всередині системи внаслідок взаємодії її елементів. Суперечності між суспільством і природою виникають з появою людини і зумовлені двояким ставленням людини до природи. По-перше, людина є частиною природи і не тільки біологічною, а й соціальною істотою, виразником інтересів суспільства. По-друге, людина протистоїть середовищу, відповідно до своїх потреб змінює його разом з іншими людьми. А тому в системі суспільних відносин людина виступає і як елемент продуктивних сил, і як сила природи.

Однією з суперечностей у системі "суспільство — природа" є наявність безмежних потреб розвитку суспільства і обмежених можливостей біосфери. В процесі екологічної взаємодії суспільства й природи завжди виникають і будуть виникати суперечності які потребують нових підходів та нових способів вирішення. Всі ці суперечності органічно пов'язані з економічними, соціальними і політичними процесами.

Враховуючи, що основною формою взаємодії суспільства і природи є матеріальне виробництво, частина науковців розрізняють етапи такої взаємодії на основі етапів розвитку матеріального виробництва, зміни його технологічних способів. Виходячи з цього, виділяються три найважливіші етапи взаємодії суспільства і природи: перший — ручного, або інструментального, виробництва; другий — машинного виробництва; третій - автоматизованого виробництва.

Інші дослідники розглядають історію розвитку взаємодії суспільства і природи як історію поступового зняття природних обмежень у зростанні потоків речовини та енергії від природного середовища до суспільства на основі зростання й ефективного використання знань. На підставі цього перший етап в історії взаємодії природи і суспільства характеризується тим, що виробництво функціонує на природній енергетичній основі. Другий — пов'язується з промисловою революцією XVIII—XIXст., тобто з переходом до штучного виробництва енергії. Третій етап охоплює науково-технічну революцію. Подолання внутрішніх обмежень у зростанні потоків речовини і енергії у розвитку виробництва призвело до значного розширення масштабів впливу суспільства на природу.

Частина дослідників в основу періодизації і взаємодії суспільства та природи кладуть поділ суспіль на п'ять суспільно-економічних формацій. Певного ширення набула точка зору, згідно з якою історію взаємодії суспільства і природи поділяють на 4 періоди:

- 1) привласнення,
- 2) аграрний,
- 3) індустріальний,
- 4) ноосферний.

Як бачимо, періодизація історії взаємодії суспільства та природи, назва етапів і їх кількість зумовлюються вихідними принципами, що кладуться в основу періодизації.

Основні періоди та етапи взаємодії суспільства та природи:

1. Біогенний;
2. Техногенний;
3. Ноогенний.

Характерною ознакою першого періоду була домінуюча роль біотичних факторів, що дає підстави називати цей період біогенним і адаптаційним.

В другий період відбулася докорінна зміна характеру впливу людей на природу.

Землеробство, на відміну від полювання та збирання плодів, вимагало порівняно більшої робочої сили, вдосконалення засобів виробництва, сприяючи тим самим зростанню населення і виникненню найпростіших форм суспільно-політичної організації.

Поступово кам'яні знаряддя праці замінявались металевими. Проводилась селекція домашніх тварин і культурних рослин.

Землеробство перетворилося в основне заняття людини. Впроваджується нова для того часу техніка, насамперед знаряддя обробітку ґрунту і збирання врожаю. Люди почали здійснювати цілеспрямований вплив на природне середовище.

Впровадження більш досконалих знарядь праці значно підвищило її продуктивність. Відбувається диференціація суспільства на різні групи за майновим статусом. Техногенна революція в способі виробництва призводить до виникнення класового суспільства.

Третій період – ноогенний .

Доцільно розрізнити два поняття ноосфери. В одному випадку поняття ноосфери розглядається як сфера виникнення й існування розуму, що дійсно виникає з біосфери. В другому випадку термін ноосфера характеризує виникнення такої сфери взаємодії суспільства і природи, у якій домінуюча роль належить розуму, діяльності людини. Розум, праця, діяльність людини переборюються в найбільший геологічний фактор. Ноосфера включає географічне середовище, геосферу, біосферу і людську діяльність, людський розум у всіх формах його вияву: будівлі, дороги, телезв'язок, виробництво і обмін товарів, транспортний зв'язок, різні види електростанцій, зброї, втручання у такі процеси, завдяки яким утримується рівновага самої природи. Людина, а точніше людство, сьогодні уже так впливає на біосферу своєю діяльністю, що сама собою без участі розуму, без цілеспрямованих і послідовних зусиль з боку людства (держав, організацій, активів, рухів, партій) рівновага цій сфері не може підтримуватись.

Це означає, що людство, аби забезпечити умови свого існування, зобов'язане прораховувати і передбачати наслідки своїх дій, свого впливу як на природу, навколишнє середовище, так і на свою власну природу. Нинішня антропологічна діяльність людства може порушити той стан природи, який дає змогу людям жити. Подальший розвиток нашої планети або буде спрямовуватись інтелектом людини, або цивілізація зникне з її поверхні.

Одним із найважливіших понять соціальної філософії є поняття географічного середовища. Людина живе на Землі в межах тоненької сфери, саме тут вона реалізує свої творчі сили. Ця зона називається географічним середовищем. Географічне середовище — це сукупність предметів живої і неживої природи, залучених на даному етапі розвитку суспільства у процес суспільного життя і які, таким чином, є необхідними умовами існування розвитку суспільства. До географічного середовища належать земна кора із корисними копалинами, ґрунти, луки, ліси, води, болота, рослинний і тваринний світи дороги, села, міста, нижня частина атмосфери.

Із розвитком суспільства географічне середовище розширюється, до його складу залучаються дно океанів, Північний і Південний полюси, різноманітні родовища, космічний простір тощо. Змінюється і його роль у житті людини.

На перших етапах розвитку суспільства важливе значення мали багатий рослинний і тваринний світ, родючість ґрунтів, сприятливий для життя людини клімат, багато інших важливих складових. Навіть життя як явище природи могло виникнути лише за сприятливих умов. У подальшому географічне середовище, його умови або прискорювали, або гальмували розвиток суспільства

Із розвитком суспільства географічне середовище не тільки

розширюється (територіально) у просторі, а якісно змінюється, зокрема створюється нова природа, нові сорти дерев, рослин, нові породи тварин (методам селекції), великі площі земної поверхні займають культурні насадження (сади, парки, ліси), створюються міста, дороги, річки, озера тощо. Таким чином, людина постійно змінює і вдосконалює географічне середовище у відповідності з потребами розвитку суспільства.

Закономірно, що і географічне середовище суттєво впливає на саму людину. Умови життя формують стиль і спосіб життя людей, їхню психологію, звичаї, традиції, одяг, специфіку харчування.

На ранніх етапах розвитку суспільства географічне

середовище відіграло провідну роль. Із розвитком виробництва, культури все більшого значення набував стан економіки, виробництва, науки, техніки, освіти, культури в цілому. Французький філософ-просвітител *Шарль Монтеск'є* (1689 – 1755) - засновник *географічного детермінізму* як окремого напрямку в розвитку філософської думки. Він висунув ідею про провідну роль географічного середовища, зокрема клімату в житті людей, культурі й історії.

Яке місце належить ідеям географічного детермінізму в історії розвитку філософської думки? Незважаючи на односторонність, тривалий час — аж до ХІХст. - такі концепції були прогресивними. Вони формували матеріалістичний світогляд, виступали проти містифікації історії з боку релігійних та інших ідеалістичних філософських систем. Із виникненням матеріалістичних вчень про суспільство актуальність концепцій географічного детермінізму втрачає свою гостроту. Але з часом ці ідеї були відроджені, дещо по-іншому витлумачені й активно використовуються як науковцями, так і політиками.

Геополітика — це політична доктрина, яка абсолютизує роль географічного середовища у житті держави. Історично вона виникла як спроба дати "теоретичне обґрунтування загарбницької політики окремих держав, посилення на життєву "необхідність" приєднати до своїх земель певну територію сусідніх держав, чи здобути вихід до моря, океану або оволодіти шельфом моря чи океану - завоювати певні шляхи сполучення тощо. Аргументація для виправдання таких дій завжди знаходилась. Один із теоретичних засновників геополітики німецький географ і етнограф Фрідріх

Ратцель. Він розглядав народи (держави) як живі організми, які, щоб жити, розмножуватись, мусять вести боротьбу за "життєвий простір". Саме він обґрунтував роль географічного середовища у житті народу до рівня абсолютної цінності.

За існування Радянського Союзу саме поняття "геополітика" тлумачилось як буржуазне реакційне вчення, політична доктрина певних кіл, що намагаються використати ідеї географічного детермінізму з метою виправдання загарбницьких воєн або перегляду кордонів, встановлених після другої світової війни. Із розпадом Радянського Союзу і створенням нових незалежних держав ставлення з боку політиків до цього поняття набули широкого вжитку в інформаційному полі. Тепер цей термін широко використовується у сучасній політичній термінології для позначення будь-якої політики, пов'язаної вирішенням головним чином територіальних питань. Тобто він поступово позбавився суто негативного змісту, набуває нейтрального змісту.

Поряд із природним середовищем суттєвим фактором розвитку суспільства є народонаселення. Цю сторону природи людини вивчає наука *демографія*. Вона досліджує динаміку чисельності населення, міграцію, сім'ю, її склад, народжуваність, смертність, зайнятість, пропорції складу населення за віковими, статевими та іншими ознаками.

Об'єкт дослідження демографії — демографічна система, до складу якої входять люди і демографічні відносини. Демографічні відносини— це ті відносини, в які вступають люди у багатогранному процесі відтворення населення. Це суто робоче поняття, воно означає створення сім'ї, народження, міграцію, шлюбні відносини, взаємовідносини між поколіннями тощо. Філософське бачення цієї системи сукупності відносин полягає у тому, що демографічна система, по-перше, внутрішньо спрямована на самозбереження, самовідтворення, і, по-друге, це - цілісність, динамічна тема, яка змінюється з історичним розвитком суспільства. Найважливіший показник стану народонаселення - народжуваність.

Поряд із коефіцієнтом народжуваності важливим показником стану демографічної системи є характеристика *типу відтворення населення*. Це постійне оновлення поколінь. Однак мало бути здатною чи здатним фізично народити дитину. Важливо, якою буде ця дитина: здоровою чи хворою, здатною до високого фізичного, інтелектуального і духовного розвитку чи ні. Суспільство не може бути байдужим до цих питань. Добре відомо, що як у занадто ранньому, так і у пізньому віці матері збільшується кількість народжень із патологічними відхиленнями. Це означає, що суспільство, держава, політики, громадськість не можуть нехтувати такими питаннями, зобов'язані піклуватись про створення найбільш сприятливих умов для народження дітей саме у оптимальному віці.

Причини зниження народжуваності вбачають декілька концепцій:

- 1) теорія "перешкод";
- 2) теорія зміни ціннісних орієнтацій;
- 3) теорія витіснення потреби у дітях;
- 4) інтегративна теорія або теорія народжуваності як адаптивної реакції сім'ї до всієї сукупності умов життя людей.

Проблема забезпечення високого якісного стану населення може бути вирішена шляхом створення умов для відтворення фізично здорового населення, отримання належної освіти, професії, відповідної кваліфікації тощо. Є й інші підходи. Існують концепції про високоякісні, культуротворчі раси (нації, класи, страти) й низькоякісні. Прихильники таких концепцій вбачають основне завдання держави у забезпеченні високого рівня відтворення саме "високоякісних" рас, націй, класів, (оскільки тільки вони можуть забезпечити прогрес людства) і стримуванні відтворення неповноцінних рас і націй, недопущенні змішування різних рас і націй, щоб запобігти генетичному забрудненню. Сучасна наука заперечує теорії расової нерівності як безпідставні, але вони мають своїх прихильників.

Ніхто у державі не планує і належним чином не жде народження конкретної дитини, окрім самої матері, не розраховує бажаних чи можливих якостей очікуваної людини (дитини). Державою майже нічого не робиться, щоб ця дитина народилась найкращою або, принаймні, нормальною.

Ми далекі від ідеї поставити відтворення населення на однозначну, селекційно чітко сплановану - а це означає жорстку основу, як уявляли собі цю сторону життя наприклад, ще Платон, а пізніше Томас Мор, Томазо Кампанелла. Безперечно, народження дитини має залишатись таїнством, недоторканим і вільним від будь-якого зовнішнього диктату. Але сьогодні держава, суспільство не можуть не турбуватись про стан здоров'я жінки, яка має народжувати дітей. Жінка має народжувати дітей у період найбільшого розквіту фізичних духовних сил. Те ж стосується і чоловіків — потенціальних батьків. Потрібно, щоб чоловік і жінка — батьки майбутньої дитини — були насамперед генетично сумісні, а краще було б, якби вони були сумісні також психологічно, економічно, соціально, за рівнем культури, знань, емоційного розвитку. Навіть у фізично здорового чоловіка і жінки для народження здорової дитини, мають бути відповідні умови і належний стан.

Тривалий час у розвитку людства, питання вирішувались, так би мовити, самі собою. За таку байдужість до народження дітей суспільство розплачується здоров'ям цих дітей, їхніми долями. Саме тут причини зростання кількості народжених дітей з відхиленнями у фізичному і розумовому розвитку.

Сім'я — це одна з найважливіших форм організації життя людей, яка має фундаментальне значення як для індивіда, особистості, так і для суспільства. Сім'я — це така спільнота людей, яка спирається на шлюбний

союз на родинні зв'язки, на різноманітні відносини між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, між самими дітьми, між іншими членами сім'ї, які живуть разом і спільно ведуть господарство. Широко відоме визначення сім'ї як економічної клітини чи осередку суспільства. Спільність господарства, економічна об'єднаність, справді, є важливою складовою сім'ї. Але економічні інтересні відносини не вичерпують усього багатства сімейних зв'язків і, наважимося стверджувати, в сучасних умовах у розвинутих країнах, коли чоловік і жінка досягають високого рівня економічної незалежності, економічні зв'язки перестають бути провідною стороною життя сім'ї. Добре відомі випадки, коли до шлюбу вступають люди, здатні самотійно забезпечити економічну сторону свого життя. Не тільки економічні зв'язки об'єднують людей у сім'ю, принаймні, не в першу чергу.

Життя сім'ї — це дуже складні і різноманітні процеси або сторони життя людини: біологічні, економічні, моральні, правові, психологічні, естетичні, релігійні тощо. Функції сім'ї:

1. Сім'я дає змогу створити найоптимальніші умови для відтворення людини: народження дитини, догляд за нею, виховання, навчання. Сім'я здійснює своєрідне накопичення, перерозподіл і передачу наступним поколінням досвіду, знань, навичок найнеобхідніших для трудової діяльності і взаємодії із навколишнім середовищем, спілкування і співпраці з іншими людьми.

2. Сім'я дає змогу задовольнити значну частину фізичних і духовних потреб людини. Це найбільш надійний духовний притулок особи. Сім'я, дім — це те місце, те коло значимих людей, де кожного з нас чекають, люблять, готові зрозуміти і допомогти, де є одностайність, де панують взаємоповага, взаємна моральна і правова відповідальність. Це певна сукупність людей, які живуть одне для одного, які віддають своє життя одне одному і життя яких не просто спільне, а значною мірою єдине. Чоловік і дружина живуть одним життям. Життя матері і батька — це істотна частка життя дітей. Причому і матеріального, і економічного, і духовного.

3. Сім'я — це не тільки досконала форма організації спільного життя людей, це також один із найвагоміших вимірів життя особи, у якому вона реалізує дуже важливі особистісні якості. Так, особистість може реалізувати свої потенції і задатки в сфері матеріального виробництва, в науці, мистецтві, підприємливості тощо, є бути добрим чоловіком чи жінкою, дбайливим батьком чи мамою, дідом чи бабусею, бути хорошим сином, онуком, братом тощо — це теж особистісні якості і важливі складові життя людини. І людина, природно, прагне до цього. Сім'я — це не тільки суспільна, а й особистісна цінність. Без сім'ї особа не може повною мірою реалізувати свою природу, особистісні якості і не може повною мірою бути щасливою.

Як відомо, тривалий час взаємовідносини у суспільстві між членами різних спільнот людей визначались їхніми майновим статусом, володінням

власністю. У зв'язку з цим і характер зв'язків значною мірою визначався наявністю приватної власності, матеріальною вигодою. Звідси шлюби "за розрахунками". Із розвитком суспільства, зростанням економічної незалежності чоловіків і жінок такі кон'юнктурні стосунки поступаються місцем істинно людським, заснованим на коханні, повазі і високих духовних цінностях. Це дає змогу стверджувати, що сім'я прогресує як в економічному, так і в моральному та правовому аспектах. Сім'я все більше перетворюється в інститут гармонійного поєднання чоловіка, жінки та їхніх дітей.

Урбанізація, міграційні процеси, можливість швидкого переміщення як у межах країни, так і за її кордонами, майже повна анонімність особистісного життя людини у місті, радикальні і практично постійні зміни у виробництві внаслідок НТП, вплив масової культури, агресивної реклами, послаблення дії на життя людини релігійних норм, кризові ситуації у розвитку суспільства — все це не сприяє зміцненню сім'ї. Багато людей не витримують таких навантажень. Це призводить до різноманітних зривів, розладу сімейного життя, зрад, розлучень. Але все це не заперечує абсолютної цінності сім'ї, відсутності їй альтернатив, та її постійного сходження на більш високий рівень розвитку.

Розрізняють три основні історичні типи відтворення населення.

1 Архаїчний. Притаманний родовому суспільству. Вважається, що кількість народжуваних дітей тут не регулювалась, формувалась стихійно.

2 Традиційний. Притаманний докапіталістичним, аграрним суспільствам. Кількість народжуваних дітей регулювалась нормами традицій. Кожне нове покоління у сімейному житті дотримувалось традицій батьків і дідів.

3 Сучасний, або раціональний, тип відтворення населення. Склався і домінує в економічно розвинутих країнах. Кількість народжених дітей у сім'ї визначається свідомим і вільним вибором батьків, раціональною нормою.

У XVIII ст. відомий англійський економіст і священник Томас Мальтус (1766-1833 рр.) у своїй праці "Досвід про закон народонаселення..." (1798) змалював драматичну ситуацію, що пізніше дістала назву демографічної проблеми. Досліджуючи взаємовідносини між людиною і природою, він відкрив "вічний закон", за яким народонаселення завжди зростає у геометричній прогресії, а виробництво продуктів харчування — в арифметичній, внаслідок чого виникає "абсолютне перенаселення". Цей процес фатально невідворотний, і ніякі благодійні заходи не можуть допомогти страждаючому людству. Будь-яка допомога не тільки не знімає причини перенаселення, навпаки, поглиблює катастрофічні наслідки.

За оцінками сучасних вчених, Земля може забезпечити ресурсами, необхідними для життя 60 млрд. чоловік. Однак, проблем тут не бракує. Вони виникають уже на рівні вибору методик для розрахунків. Це, по-перше. По-друге, такий рівень продуктивності виробництва можливий за умов

повного використання можливостей сучасних технологій, високого рівня співпраці різних країн, певного управління цим процесом з боку одного уряду чи громадського центру. Іншими словами, можливість забезпечити засобами життя 60 млрд. чоловік є. Але вона абстрактна. У зв'язку з цим уряди багатьох країн, громадські організації, позаурядові наукові центри напружено працюють над пошуками шляхів гармонізації взаємовідносин між людиною, суспільством і природою.

Щоб спрямувати розвиток суспільства в оптимальне русло, А.Печчеї визначив 6 провідних завдань-цілей:

1 Зовнішні межі. Продуктивні можливості Землі - не безмежні, їх необхідно берегти, раціонально використовувати. Завдання орієнтує людство на бережливе ставлення до природи, її ресурсів.

2 Внутрішні межі. Орієнтація на внутрішні можливості людини (розумові., фізичні, психічні). Необхідно завантажувати людину збалансовано, а не виснажувати її надзавданнями.

3 Культурна спадкоємність. Необхідно рятувати культурні цінності народів як основу їхнього життя. Подальший розвиток народів можливий лише через перетворення загальнолюдських надбань у принцип світового економічного порядку і стратегії розвитку.

4 Об'єднання міжнародних зусиль у вирішенні міжнародних проблем. (Для цього необхідно створити відповідні міжнародні структури.)

5 Людське житло. Оптимально розселити людей по земній кулі.

6 Виробнича система. Людство має бути зорієнтоване на створення вивіреної у масштабах цивілізації єдиної економічної системи.

Здійснення оптимальної демографічної політики сьогодні істотно відрізняється від традиційних уявлень про достатність природних механізмів регулювання народжуваності. Стало абсолютно очевидним, що демографічний контроль і розумне регулювання народонаселення мають бути науково і морально обґрунтованими. Це вимагає від суспільства організаційної і виховної роботи, поступової і послідовної зміни стереотипів поведінки в системі правових, виробничих, сімейно-шлюбних відносин. Забезпечення умов для відтворення генетично, фізично і духовно здорової людини - завдання надзвичайно важливе, не менш важливе, ніж забезпечення умов для збереження навколишнього середовища.

Лекція №10

Тема: Філософська концепція людини.

Мета: розкрити концепції походження людини; з'ясувати різницю між поняттями «індивід», «індивідуальність», «особистість»; засвоїти основні аспекти, в яких розкривається співвідношення смерті та людського безсмертя; визначити сенс життя людини; підвести студентів до думки, що найголовнішим для людини є її життя.

Методи: словесний

План

- 1 Концепції походження людини.
- 2 Проблема людини у філософії.
- 3 Філософський зміст понять «індивід», «індивідуальність», «особистість».
- 4 Сенс життя людини.
- 5 Проблема смерті і безсмертя людини у філософсько - світоглядному окресленні.

Матеріально - технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:

Навчальний посібник, філософський словник, презентації, вислови філософів.

Література:

- 1 Андрущенко В. Історія соціальної філософії.- К., Тандем, 2000.
- 2 Бичко І.В. Філософія: курс лекцій. – К., 2003.
- 3 Бичко А. Історія філософії. Підручник. – Либідь, 2001.
- 4 Бойченко І.В. Філософія історії.- К., 2000.
- 5 Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії.- К., 1999.
- 6 Горлач М.І. Філософія: підручник.- Харків, 2000.
- 7 Надольний І.Ф. Філософія: посібник.- К., 2003.
- 8 Причепій Є.М. Філософія: посібник.- К., 2003.
- 9 Петрушенко В.П. Основи філософських знань. Посібник.- Новий світ, 2003.
- 10 Ярошовець В.І. Історія філософії. Підручник. – ПАРАПАН, 2002.

Концепції походження людини:

-Натуралістичні (біологізаторські) - домінуючою рисою яких є уявлення про людину як переважно природну істоту, чий життя і поведінка, індивідуальні і суспільні якості, духовні властивості обумовлені біологічними чинниками / соціобіології, соціал-дарвінізму, евгеніки, теорія Мальтуса та неомальту-зіанство, фрейдизм, ідеї расово-антропологічної школи тощо.

- Концепція космічного походження людини (А-Л.Чижевський, В.І.Вернадський, Тейяр де Шарден), поява людини не є випадковим і локальним наслідком лише біоеволюції на Землі.

Природне в людині містить в собі і нескінченість космосу. Людина постає як природно-космічна істота.

- Трудова теорія походження людини(марксистська) аналізує механізм трансформації біологічного в соціальне на основі такого способу життєдіяльності як соціальна практика.

Наукова картина поетапного становлення людини:

1 Стадія австралопітеків - мавполюдей, здатних до діяльності за допомогою знарядь (5-2,5 млн. до н. е.).

2 Стадія хабілісів, здатних до трудової діяльності на умовнорефлективній основі (2,5-1,5 млн. років до н.е.).

3 Стадія полікантропів і санатронів, здатних до використання мови як регулятора зачаткових виробничих відносин (1,5млн.-200 тис. років до н.е.).

4 Стадія австралопітеків. Їм властивий розвиток мови як засобу обміну інформацією, формування логіко-понятійної форми відображення дійсності (від 200 тис. до 40 тис. років до н.е.).

5 Початок стадії людини сучасного виду, пов'язаної з розвитком предметної свідомості, родової спільності, привласною чого господарства

На кожному етапі розвитку людської історії проблема походження людини набуває нових форм і міри глибини, що свідчить про рух пізнання розгляду феномену людини і її сутності.

Сутність людини

- по-перше, людина є живою істотою, проте їй притаманний особливий тип тілесної організації (тобто природна сутність людини — сутність першого порядку);

- по-друге, людина є там, де є її діяльність (це сутність другого порядку);

- по-третє, людська діяльність здійснюється у системі суспільних відносин — це сутність третього порядку, тобто йдеться про суспільність людини;

- по-четверте, людська діяльність (праця) є усвідомленим процесом перетворення природи, суспільства і самої людини (сутність четвертого порядку);

- по-п'яте, людина є істотою духовною, їй притаманна душа. Отже, це сутність найглибшого порядку.

- по-шосте, людина є єдиним створінням у світі, яке усвідомлює свою кінечність (смертність), тому її життя для неї самої виступає як проблема.

Таємниця людського існування полягає не в тому, щоб тільки жити, а в тому, як і для чого (чи для кого) жити.

Риси, що характеризують сутність, особливості людини та специфіку людського буття:

- здатність до створення й застосування знарядь праці, колективної трудової діяльності; - наявність свідомості й розумного мислення, пізнання світу й самого себе; спілкування за допомогою розбірливої мови; т вольова активність, самовизначення, самоконтроль; - формування й розвиток людських (надбіологічних) потреб і способів їх задоволення; - прояв усього розмаїття людських почуттів; - свідомо й цілеспрямована діяльність, здатність до творчої праці як у матеріальній, так і в духовній сферах; - забезпечення виключно людського способу життєдіяльності, створення й підтримання соціальних форм співжиття і взаємного спілкування.

Філософський зміст понять "людина", "індивід", "особа".

Людина - це біологічна істота, яка наділена на відміну від інших тварин свідомістю й мовою, здатністю працювати, оцінювати навколишній світ і активно його перетворювати; - це соціальна істота.

Індивід - окремо взятий представник людського роду, якому властиві неповторні і унікальні природні і соціальні якості;

Особа - це суб'єкт і об'єкт соціальних стосунків; - це індивід, що пройшов процес соціалізації - засвоєння зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, необхідних для його успішного функціонування в суспільстві.

Кожна особа займає в соціальній системі певні статуси.

Соціальний статус

- Приписаний - нав'язаний суспільством поза зусиллями і заслугами особистості (етнічне походження, місце народження, сім'я тощо);

- Набутий або досягнутий - визначається зусиллями самої людини (письменник, художник, відомий актор тощо);

- Природний - передбачає суттєві і відносно стійкі характеристики людини (чоловік, жінка, дитинство, юність, зрілість, старість тощо);

- Професійно-посадовий - базисний статус особи (банк'єр, директор тощо)

Особистість - системна соціальна характеристика індивіда, що формує предметну діяльність та спілкування і зумовлює причетність до суспільних відносин.

На особистість впливають такі фактори: → економічні; → політичні; → культурні; → національні тощо. При цьому вона водночас виступає як об'єкт і як суб'єкт суспільних відносин.

Особистість - це ознака свідомого індивіда, який займає певну позицію у суспільстві і виконує певні соціальні ролі. Індивід, який народжений з глибокими відхиленнями у психіці, або той, що виріс поза людським оточенням, не зможе стати особистістю (наприклад, Манглі, Тарзан).

Індивідуальність людини - неповторність, оригінальність особистості, сукупність тільки їй притаманних своєрідних особливостей, яка в одних має дуже яскраву палітру, в інших - малопомітна.

На активність життєвої позиції людини впливають: у політичні відносини - наскільки вільно вона може реалізувати свої політичні права, брати участь у виборчих кампаніях, відкрито обговорювати проблеми суспільного життя; у культурні відносини - переважаючи в суспільстві культурні норми та цінності через систему установ освіти і засоби масової інформації.

На психіку особистості впливає і психологія тієї соціальної групи, до якої вона належить: сім'я, навчальний або виробничий колектив тощо. Водночас, особистість, як свідомий індивід, вибирає при цьому той чи інший спосіб життя.

Сенс людського життя має історичний характер. З античних часів відома позиція філософа Епікура, так звана гедоністична (від грец. «насолада», «задоволення») позиція - «життя заради життя». Жити потрібно так, вважав філософ, щоб насолоджуватися самим життям, отримувати задоволення від життєвих благ і не думати про час смерті.

Зі зміною історичних уявлень про сутність людини відповідно змінюються і уявлення про сенс її життя.

Питання про сенс життя є питанням про призначення людини.

Для людини, як суспільної істоти, небайдуже, що вона залишає після себе. Недаремно прожити життя — це і продовжитися в своїх нащадках, і передати їм результати своєї матеріальної та духовної діяльності.

Головні підходи до даної проблеми: п сенс життя одвічно притаманний життю від самого його початку (даному підходу найбільш характерне релігійне тлумачення життя, згідно з яким не перетворення світу на засадах добра, а дійова співучасть у Боголюдському житті має для людини абсолютний сенс. Бог створив людину за своєю подобою, і ми своїм життям повинні виявляти його подобу; п сенс життя за межами життя (підходу є наполовину релігійна ідея людини здатна перебудувати світ на засадах добра і справедливості. Рух до цього світлого майбутнього є прогресом. Прогрес передбачає мету, а мета надає сенсу людському життю. Тобто майбутнє тут обоюдно за рахунок сучасного і минулого. Прогрес, отже, перетворює кожне людське покоління, кожну людину, кожну епоху на засіб і знаряддя кінцевої мети — досконалості, могутності та блаженства майбутнього людства); п сенс життя створюється самою людиною (ми самі свідомо чи стихійно, навмисне чи мимоволі самим способом нашого буття надаємо йому сенсу і тим самим обираємо і створюємо свою людську сутність).

Важливими ціннісними вимірами людського життя є почуття й усвідомлення смерті та безсмертя.

"Життя є опір смерті"... У цьому вислові міститься глибокий зміст: життя намагається подолати смерть уже на долюдському рівні, життя породжує нове життя, організм живе у своїх нащадках.

Очевидно, що в цьому якраз і криється сенс життя.

Уявлення посмертя у різних світоглядних системах:

Атеїзм- по смерті нас чекає ніщо, яке надзвичайно важко описати, адже це відсутність свідомості, почуттів, відчуттів. Вогник життя згасає, а з ним назавжди згасає наше "Я". Тобто нас немає. Ніде.

Християнство- після смерті нас чекає Божий суд і вічне блаженство або вічні муки нашої безсмертної душі разом із воскреслим вічним тілом.

Буддизм - обіцяє нові багаторазові народження з усіма земними муками та проблемами, що супроводжують життя (ми отримуємо лише кармічний тягар і змушені знову й знову платити фактично за чужими рахунками). Тому треба думати лише про нирвану (вищий стан блаженства людської душі).

Безсмертя- це мрія, ідеал людини. Безсмертя, з цієї точки зору, є вищим благом.

Усі людські поривання, пристрасті пов'язані з проблемами, породженими смертністю. Саме вона робить життя трагічним, важким, проте осмисленим, в якому є задля чого страждати, боротися, ризикувати.

Сучасна наука стоїть на порозі грандіозних відкриттів, пов'язаних з таємницями життя і смерті. Можливо, в майбутньому наші уявлення про життя і смерть докорінно зміняться, адже сенс нашого життя незбагненно для нас пов'язаний зі спільною долею людства: зі зміною численних поколінь, їхньою долею.

Лекція №11

Тема: Цінності в житті людини.

Мета: розкрити поняття цінностей у житті людини; показати співвідношення поняття цінності і культури; виховувати студентів у дусі гуманізму.

Методи: словесний

План

- 1 Цінності як визначальні характеристики людського буття. Людина в системі цінностей.
- 2 Структура цінностей.
- 3 Глобальні проблеми людства і людина.

Матеріально - технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:
Навчальний посібник, філософський словник, презентації.

Література:

- 1 Андрущенко В. Історія соціальної філософії.- К., Тандем, 2000.
- 2 Бичко І.В. Філософія: курс лекцій. – К.,2003.
- 3 Бичко А. Історія філософії.Підручник. – Либідь, 2001.
- 4 Бойченко І.В.Філософія історії.- К., 2000.
- 5 Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії.- К., 1999.
- 6 Горлач М.І. Філософія: підручник.- Харків, 2000.
- 7 Надольний І.Ф. Філософія: посібник.- К., 2003.
- 8 Причепій Є.М. Філософія: посібник.- К., 2003.
- 9 Петрушенко В.П. Основи філософських знань. Посібник.- Новий світ, 2003.
- 10 Ярошовець В.І. Історія філософії. Підручник. – ПАРАПАН, 2002.

Аксіологія - (грец. axios-цінність, logos - вчення) - філософська дисципліна, що вивчає сутність, типи і функції цінностей.

Цінності в житті людини

Види цінностей	Цінності	Антиподи цінностей
Природні	Чисте повітря, вода, ліси корисні копалини, родючі ґрунти, багаті на рибу ріки і моря	Брудне повітря, землетруси, вулкани, смерчі, торнадо тощо
Біологічні	Здоровий стан організму	Хвороба
Психологічні	Відчуття комфорту, піднесення, закоханості, радості, щастя і т.п.	Переживання, смуток, нещастя, горе

Соціальні	Злагода в суспільстві, мир, порядок, демократія, зайнятість населення	Соціальні катаклізми, антагонізми, безробіття, війни.
Духовні	Добро, свобода, прекрасне, справедливість, святість, мистецтво, релігійні, моральні і юридичні системи, наукові теорії	Зло, потворне, несправедливість, гріховність тощо

Цінності -

- це ідеї, норми, процеси, відносини матеріального і духовного порядку, які мають об'єктивну позитивну значимість і здатні задовольняти певні потреби людей

- феномен, який об'єктивно, за своєю природою є благом для людини, спрямованим на утвердженні її в бутті, реалізації її творчих можливостей.

Система цінностей визначає сутність як людини так і певної спільноти, направленість їх дій і вчинків.

Концепції цінностей

-Об'єктивістські концепції - джерелом цінностей є Бог, природа, культура (історія). (Об'єктивний ідеалізм, неотомізм, концепція природних прав людини, історизму).

- Суб'єктивістські концепції - в основі є суб'єкта, свідомість (психологізму, трансцендентальної свідомості, концепція цінностей неокантіанців, феноменологічна)

Класифікація цінностей

Види цінностей	Прояви цінностей
матеріальні	цінності, які існують у формі речей (одяг, продукти харчування, техніка, храм, картина)
духовні	моральні, релігійні, художні, політичні та ін
психічні	переживання радості, щастя, душевного комфорту
соціальні	соціальна захищеність, зайнятість, громадянське суспільство, держава, церква, партія тощо.

Функції цінностей:

- конституювання сенсу життя (цінності в єдності із свободою констатують сенс життя людини);
- орієнтаційна (в житті людини і суспільства цінності визначають напрями, зразки діяльності);
- нормативна (передбачають вибір людини на користь добра, прекрасного, справедливого, стають нормами діяльності людей);

Норми - це правила, вимоги, закони поведінки, які виводяться із сенсу цінностей.

Цінності:

- гносеологічні(наприклад, істина); - реальні (норми, принципи); - естетичні(краса) та ін.

Ціннісні орієнтації — найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені її життєвим досвідом, всією сукупністю її переживань (політичні, світоглядні, моральні переконання, глибокі та постійні уподобання, моральні принципи поведінки).

Типи ціннісних орієнтацій:

- виділення пріоритетних цінностей;
- розгляд їхнього змісту;
- характеристика способу їх обґрунтування.

У системі цінностей особливою, абсолютною цінністю є людина. Людина, народжуючись, отримує безцінний дар — життя, яке для неї є самоцінністю, для суспільства — найвищою цінністю.

Ціннісна свідомість творить власний світ, світ емоційних переживань, ціннісних образів. Цінністю є лише те, що усвідомлюється, переживається як цінність.

Світ цінностей — це світ саме практичної діяльності.

Свій ціннісний світ людина вибудовує в процесі предметно-практичної діяльності.

Ціннісний світ людини складається з ціннісних елементів. Емоційно ціннісний образ розкриває сферу потягів, прагнень, спонук, тобто сферу водіння.

Цінність — явище соціальне, тому не може бути однозначно істинною чи хибною.

Цінність і оцінки становлять єдиний комплекс:

цінність	це характеристика оцінюваного
----------	-------------------------------

Типи ціннісних орієнтацій:

Етизм (етико-релігійний)— це система, що найбільшою мірою виражає загальнолюдський зміст і будується на ідеалах добра, гуманності, справедливості, для нього характерний високий рівень суспільної активності, відповідальності за долю інших людей.

Естетизм (образно-естетична) - орієнтація на естетичні цінності в житті людини. Естетизм може бути аморальним, спрямованим проти етичних основ життя суспільства.

Ціннісній орієнтації утилітаризму характерне домінування господарського, прагматичного підходу до всіх цінностей. Ця орієнтація вимірює всі цінності користю, тобто знецінює їх, зводячи навіть людину до її вартості.

Базові загальнолюдські цінності : цінності добра (блага), свободи, користі, істини, правди, творчості, краси, віри.

Вищі цінності відображають фундаментальні відношення та потреби людей складають фундамент індивідуального світогляду. Вищими цінностями можуть бути: здоров'я, сім'я, кохання, свобода, мир, війна, держава, праця, істина, честь, споглядання, творчість тощо.

Вищі цінності — це місткі, емоційно-образні узагальнення провідних соціокультурних орієнтацій, що визначають усі сфери життя людини (цінності суспільного устрою, спілкування, діяльності)

Глобальні проблеми людства - загальнопланетарні проблеми сучасної епохи, що торкаються людства в цілому.

Проблеми:

- збереження миру;
- подолання зростаючого розриву в рівні економічного і культурного розвитку між розвинутими індустріальними країнами Заходу і країнами, що розвиваються; самозбереження, цінності особистих якостей, а також загальнолюдські цінності).
- охорона навколишнього середовища і подолання екологічної кризи;
- забезпечення населення продовольством;
- енергетично-сировинна;
- стримування міжнародного тероризму й екстремізму, поширення наркоманії, алкоголізму і СНІДу;
- боротьба з масовими хворобами (СНІД);
- перспективи розвитку людського суспільства та ін.

Причини загострення глобальних проблем:

Різке зростання народонаселення (у період неоліту населення Землі становило усього близько 25 млн. осіб, на початку нашої ери - біля 250 млн., на початку XIX сторіччя - 1 млрд., на початку XX ст. - 1 млрд. 348 млн., в 2000 р. - 6 млрд., а зараз - біля 7 млрд. осіб), що вимагає нарощувати виробництво промислової і сільськогосподарської продукції, збільшувати обсяг видобування корисних копалин тощо. Внаслідок цього поступово вичерпуються природні ресурси, підвищується середня температура на Землі, забруднюється навколишнє середовище та інші.

Шляхи розв'язання глобальних проблем:

- раціональне використання невідновлювальних видів енергії - нафти, газу, вугілля;
- швидкий розвиток альтернативних джерел енергії. Використання сонячної енергії, енергії вітру, річок, океанічних припливів і відливів тощо;
- проведення природоохоронних заходів, дотримання встановлених екологічних стандартів;
- ефективне використання земельних ресурсів підвищення врожайності сільськогосподарських культур шляхом застосування передової агротехніки, елітних культур, добрив та засобів захисту рослин тощо;
- запровадження жорсткого державного контролю за використанням поливних і сировинних ресурсів;
- застосування енерго- та ресурсозберігаючих технологій при виробництві продукції, особливо у постсоціалістичних країнах та країнах "третього світу";
- формування у громадян екологічного світогляду, обговорення і вирішення природоохоронних проблем на різних рівнях (як в межах кожної країни, так і на міжнародному рівні);
- масове роз'яснення значення та масштабів глобальних проблем;
- міжнародна співпраця у справі розв'язання глобальних проблем на різних рівнях;
- міжнародне запровадження економічних показників виробництва таких норм, що забезпечують фінансування, спрямовані на розв'язання глобальних проблем;

Висновки:

- Цінності відіграють важливу роль в житті людини і суспільства.-²Цінності є невід'ємною складовою духовного життя людини, обґрунтовують ідеали і норми, єднають суспільство духовно.
- Суттєві ознаки цінностей дають можливість розуміти їх як накопичення зразків людських історичних самовиявлень, а тому цінності, створені

людиною постають своєрідною умовою збереження людськості в ході історичного процесу.

-Розвиток сучасної цивілізації спричинив виявлення цілої низки глобальних проблем, тобто таких проблем, що стосуються усе людство.

-Глобальні проблеми вимагають взаємодії різних держав та народів і, зокрема, змушують вважати збереження культурних досягнень людства, цінностей однією із таких глобальних проблем.

Сьогодні, коли інтереси людства потребують планетарного підходу до розв'язання світових проблем, філософія має інтегрувати основні досягнення й цінності людської культури. Це може здійснюватися лише на основі універсального мислення, на яке спроможна тільки філософія. Ось чому без філософії не обійтись людині, яка мислить, творить, відповідає за майбутнє нашої планети.

Лекція №12

Тема: Діалектика та її альтернативи.

Мета: розкрити поняття діалектики, її альтернативи; пояснити закони діалектики; охарактеризувати категорії діалектики.

Методи: словесний

План

- 1 Поняття діалектики та її альтернативи.
- 2 Категорії діалектики.
- 3 Закони діалектики.

Матеріально - технічне забезпечення та дидактичні засоби, ТЗН:
Навчальний посібник, філософський словник, презентації.

Література:

- 1 Андрущенко В. Історія соціальної філософії.- К., Тандем, 2000.
- 2 Бичко І.В. Філософія: курс лекцій. – К.,2003.
- 3 Бичко А. Історія філософії. Підручник. – Либідь, 2001.
- 4 Бойченко І.В. Філософія історії.- К., 2000.
- 5 Герасимчук А.А., Тимошенко З.І. Курс лекцій з філософії.- К., 1999.
- 6 Горлач М.І. Філософія: підручник.- Харків, 2000.
- 7 Надольний І.Ф. Філософія: посібник.- К., 2003.
- 8 Причепій Є.М. Філософія: посібник.- К., 2003.
- 9 Петрушенко В.П. Основи філософських знань. Посібник.- Новий світ, 2003.
- 10 Ярошовець В.І. Історія філософії. Підручник. – ПАРАПАН, 2002.

Діалектика та її історичні форми

Слово діалектика походить з давньогрецької мови. У первісному своєму значенні воно виражало мистецтво вести бесіду. Сократ і Платон діалектикою називали «мистецтво задавати питання й давати на них відповіді», мистецтво перемагати в полеміці зі своїм опонентом.

Нового змісту надав діалектиці Георг Вільгельм Фрідріх Гегель. Він розглядав діалектику як, перш за все, вчення про всезагальний зв'язок усього, що існує, з усім існуючим іншим. Саме такий підхід надає змогу розглядати і природу, і суспільство, і людське мислення не відриваючи їх одне від одного, а в їх органічному взаємозв'язку. Вчення ж, що базується на запереченні наявності в дійсності зв'язків усього з усім, Гегель назвав – на противагу діалектиці – метафізикою, запозичивши це слово також з античної філософії.

Слід зауважити, що гегелівська діалектика не була якимось абсолютно новим філософським вченням. Майже за дві з половиною тисячі років до Гегеля Геракліт Ефеський (від назви міста, в якому він народився) фактично створив підґрунтя для формування і гегелівської, і наступних за нею типів і форм діалектики як вчення про зв'язок усього з усім.

Подвійним змістом терміна *діалектика* обумовлене роздвоєння напрямків розвитку неї самої. Якщо сократівсько-платонівська діалектика послідовно просувалась у напрямку: *діалектика* – *діалог* (розмова) – *дискусія* (публічне обговорення якогось спірного питання) – *дискурс* (логічне обґрунтування доводів у ході дискусії), то започаткована Гераклітом діалектика, що згодом одержала назву *наївної* або ж *стихійної* (на відміну від діалектики Гегеля, яку прийнято називати *ідеалістичною*, і, відповідно, К.Маркса – *матеріалістичною*) отримала своє продовження в різного роду спробах – більш чи менш послідовних – виявлення джерела й певних закономірностей руху як саморуху, розвитку як саморозвитку.

В наївній (гераклітівській) діалектиці містяться геніальні здогадки про безперервність і незникненість, незнищеність руху і розвитку як специфічної форми руху. Як сказав Геракліт, «світ не створений ніким з богів і ніким з людей, а завжди був, є й буде вічно живим вогнем, що закономірно затухає й закономірно розгорається знов»

Діалектика у всіх трьох її названих формах заснована на вимозі розглядати всі існуючі речі (предмети, явища, процеси) у їхньому взаємозв'язку, у русі та у розвитку. Метафізика ж – ізольованими одне від іншого. Відповідно, й способи (методи) мислення, якими керуються люди в своїй діяльності, поділяються за своїми засадами на діалектичний і метафізичний. Обидва вони мають право на існування, оскільки кожен із них здатний давати позитивний, тобто, ефективний реальний результат. Однак метафізичний спосіб мислення може призвести людину, яка ним керується до бажаного нею результату лише на обмеженому відрізку простору й часу. Тобто, цей спосіб (метод) мислення придатний для вирішення лише локальних задач, в яких ігнорування наявності дійсно існуючих зв'язків, руху й розвитку не веде за собою негативних наслідків. Для задач же, вирішення яких розраховане на більш віддалену перспективу, метафізичний спосіб

(метод) мислення непридатний. В цих випадках необхідно керуватись не метафізичним, а діалектичним способом (методом) мислення.

Принципи й закони діалектики

Діалектика, як і кожне інше вчення, що претендує бути теорією, тобто, системою наукових знань про певну сукупність предметів, явищ, процесів, має спиратися й дійсно спирається на певну систему принципів. Під принципом в даному випадку розуміється первоначало, те, що лежить в основі. Такими принципами для діалектики як вчення про всезагальний зв'язок, рух і розвиток є:

- принцип єдності світу (весь світ – єдиний в своєму існуванні і в своєму походженні);
- принцип сходження від абстрактного до конкретного (під конкретним розуміється єдність різноманітного, або ж єдність у різноманітності);
- принцип збігання початку й кінця (проходячи певне коло свого само розгортання, все повертається до вихідної точки, але вже на новому витку спіралі само розгортання);
- принцип збігу логічного і історичного (логічне – це ніщо інше, як «зняте» історичне, тобто таке, що звільнене від усього випадкового, «наносного», не-необхідного).

Кожен із цих принципів взаємодоповнює інші, тому, взяті в цілому, вони становлять собою не довільну сукупність, не механічне нагромадження, а цілком визначену *систему*, тобто, упорядковану єдність елементів, що її складають.

Виходячи з принципу єдності світу, не можна не визнати, що, оскільки світ – єдиний і в своєму існуванні, і в своєму походженні, в ньому існують зв'язки усього з усім, і немає в світі нічого, що не було б пов'язаним з усім іншим у той чи інший спосіб. Якщо ж це саме так, то серед усіх незчисленних зв'язків обов'язково існують такі, які мають сталий, необхідний, суттєвий, повторюваний характер. Саме такі зв'язки і становлять собою те, що має назву закону.

Таким чином, закон є проявом і вираженням сталих, необхідних, суттєвих, повторюваних зв'язків.

Слід зауважити, що таке визначення поширюється лише на так звані об'єктивні закони, тобто на ті, що діють у природі, суспільстві й людському мисленні об'єктивно, незалежно від волі й бажань як окремої людини, так будь-яких груп людей. Як відомо, існують ще й інші закони – ті, що складають собою законодавчу базу будь-якої держави – так звані юридичні або ж правові закони, й на них таке визначення не поширюється. Юридичними законами регулюються (повинні регулюватись) правові відносини між людьми в державі. Оскільки ж вони розробляються, приймаються і затверджуються, а не відкриваються людьми (як це має місце у випадку із об'єктивними законами), остільки юридичні закони не завжди мають необхідний характер.

Логічні ж закони є проявом і виразом дії законів об'єктивних, однак необхідно відзначити, що як кожен об'єктивний закон має цілком об'єктивно існуючі межі свого застосування, так і відповідним чином є межі дійсного застосування кожного з законів будь-якої логіки.

Закони тієї чи іншої науки поширюються на певні предметні області дійсності.

Найбільш широкими за своєю дією є ті закони, які охоплюють усі можливі області дійсності, тобто, і природу, й суспільство, й людське мислення. Саме такими законами є закони діалектики. Ними не підміняються, не заміщуються, не витісняються закони окремих наук.

Лише те, що є спільного для природи, суспільства й людського мислення, підпорядковується законам діалектики.

Основним законом, ядром діалектики, який виражає собою джерело усякого руху як саморуху, усякого розвитку як саморозвитку, є закон єдності і боротьби протилежностей. Можна навести приклад дії цього закону: плюс і мінус, сили тяжіння і відштовхування, асоціація і дисоціація, асиміляція і дисиміляція, чоловіче й жіноче, продуктивні сили й виробничі відносини – все це – *протилежності*, які знаходяться між собою в стані єдності і боротьби, тобто, *протиріччя*, тільки завдяки яким і існує постійно рух – як не тільки й не стільки зміна просторово-часових координат, а як будь-яка зміна, що відбувається.

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, в свою чергу, виражає собою механізм усякого руху як саморуху, усякого розвитку як саморозвитку. Зміст його полягає в тому, що кількісні зміни, що поступово накопичуються в предметі, явищі, процесі, досягнувши певного – критичного стану, викликають, породжують, спричиняють «сплеск», «вибух», «перерив поступовості», «стрибок», який призводить до певних – якісних зрушень, трансформацій, перетворень в самому предметі, явищі, процесі. Тобто, будь-який процес розвитку, взятий у достатньо тривалому часовому інтервалі, складається з двох протилежних фаз: еволюційної і революційної (див., відповідно, нижче: словник). Оскільки жодна революція в будь-якій системі не відбувається доти, доки не назріла *криза* (див. нижче: словник) самої системи, то цілком правомірним буде твердження: *причиною усякої революції, в будь-якій сфері дійсності, є криза*, тобто, такий стан системи, в якому вона вже вичерпала внутрішній ресурс свого розвитку за рахунок існуючих на даний момент факторів. Так, наприклад, неолітична революція, що відбулась в період пізнього неоліту (6-те – 3-є тисячоріччя до нової ери), в результаті якої відбувся «стрибок» до незнаних до того часу металевих знарядь праці, мала своєю причиною кризу системи, що базувалась на виготовленні, застосуванні і використанні кам'яних знарядь. Аналогічним чином, промислова революція (кінець XVIII-го – початок XIX-го ст.), яка призвела до впровадження у промисловість парових машин, мала своєю причиною кризу системи матеріального виробництва, що спиралася на використанні праці людини як основного енергоносія.

Дійсний, тобто такий, що існує з необхідністю, зв'язок закону єдності і боротьби протилежностей з законом взаємного переходу кількісних і якісних змін полягає в тому, що другий з них є проявом і доповненням першого, і виражає собою єдність і боротьбу протилежних фаз будь-якого процесу розвитку, а саме, еволюційної й революційної.

Закон заперечення заперечення, як і закон взаємного переходу кількісних і якісних змін, теж означає собою продовження і доповнення основного закону діалектики і виражає собою єдність і боротьбу сталого і змінюваного, стабільного й мобільного, постійного і мінливого. Суть його полягає в тому, що він виражає собою *траєкторію руху* в процесі розвитку: умовно кажучи, ця траєкторія являє собою спіраль, яка сама по собі є синтезом *прямолінійного* просування вперед і *колоподібного* повертання до начебто старого, але це повертання відбувається вже на новому витку спіралі. Невід'ємною ознакою дії закону заперечення заперечення є *спадкоємність* між новим і старим: старе в новому не знищується, а переходить в іншу форму свого існування, зберігаючи в собі самому все те, що є в ньому життєздатного. Тобто, як це й сказано фактично Гераклітом (див епіграф до даного розділу), *нове є старе, що змінилось*.

Однак необхідно відзначити, що саме так відбувається лише в тому випадку, якщо перше заперечення не знищує потенціал подальших заперечень того, що заперечується. Гегель пояснює це на прикладі з ячмінним зерном: таке зерно може або бути розмолотим у ячмінне борошно (негативне, руйнівне, деструктивне заперечення), або ж бути посадженим у родючу землю (позитивне, життєдайне, конструктивне заперечення). В залежності від того, яким було *перше* заперечення, можливість здійснення *другого* або ж збережеться, або – ні. Для того, щоб процес розвитку мав реальні позитивні перспективи, необхідно, щоб кожне заперечення «старого» «новим» не носило руйнівного характеру, не знищувало саму можливість подальшого заперечення. Саме тоді й відбуватиметься процес розвитку як зміна «новим» «старого» і далі – «найновішим» – «нового», причому в «найновішому» знайдуть своє відображення певні риси «старого». Тобто, *закон заперечення виражає собою завжди повернення до начебто старого, але на іншому витку спіралі*.

Категорії діалектики

Закони діалектики можуть бути виражені лише за допомогою категорій.

Категорії діалектики це найбільш загальні поняття, які мають відношення не до окремих сторін, областей, галузей дійсності, а до самої дійсності в цілому. Немає такої ділянки дійсності, в якій було б відсутнім те, що підпадає під визначення його такими філософськими категоріями, як: кількість, якість, міра; одиничне, особливе, загальне; явище й сутність; форма й зміст; причина й наслідок; необхідність і випадковість; можливість і дійсність; ціле і частина; система, структура, елемент.

Дію законів діалектики можна простежити і через взаємозв'язок категорій, але це буде лише відображенням того руху, який має місце в дійсності.

Як і в усякій окремій науці, у філософії категорії відіграють роль необхідного інструмента формулювання і гіпотез, і концепцій, і теорій, і законів. І наукові, і філософські категорії є передумовою і результатом (згадаємо принцип збігання початку й кінця) створення будь-якої теоретичної побудови: ними оперують на початку цього процесу; їх розвивають у ході нього; їх уточнення стає цілком закономірним його продуктом.

За словами Геракліта «світ відкривається людині настільки, наскільки вона до цього готова». Мірою ж такої готовності є – не в останню чергу, переважно, здебільше – рівень розробленості категорій філософії, і діалектики – як одного з найважливіших її розділів – насамперед.

Вперше категорії філософії, до складу яких належать і категорії діалектики, були розроблені Аристотелем. Цю роботу найбільш настійливо продовжили І. Кант і Г.В.Ф. Гегель. З їх часів відбулись певні уточнення змісту цих категорій. Деякі з них в їх сучасній інтерпретації ми наводимо нижче. При цьому необхідно звернути особливу увагу на так звані парні категорії, оскільки саме в них найбільш виразно проявляється єдність і боротьба протилежностей – в даному випадку – через протилежність категорій.

Кількість – характеристика явищ, предметів, процесів за ступінню розвитку або інтенсивності їх властивостей, що виражено в величинах і цифрах.

Якість – така визначеність предмета, яка характеризує його як даний предмет; визначальна властивість.

Міра – діалектична єдність кількості і якості, або ж такий інтервал кількісних змін, в межах якого зберігається якісна визначеність предмета.

Одиничне – характеризує окремий предмет, явище, процес, що відрізняється за своїми просторовими, часовими властивостями від інших, в тому числі подібних йому, предметів, явищ, процесів.

Загальне – об'єктивно існуюча схожість характеристик предметів, явищ, процесів, приналежність до однієї й тієї ж групи предметів, явищ, процесів.

Особливе – діалектична єдність одиничного й особливого.

Наприклад, у вислові: «Жучка є тварина», – одиничним виступає «Жучка», загальним – тварина. Особливим же в цьому випадку буде «собака».

Явище – зовнішні зміни предмета, характеристики того чи іншого предмета.

Сутність – внутрішня, глибоко прихована, відносно стала сторона того чи іншого предмета, явища, процесу, що визначається через сукупність найважливіших його рис і характеристик.

Форма – упорядкованість предмета, явища, процесу; спосіб існування того чи іншого змісту.

Зміст – сукупність елементів у їх взаємодії, що визначає тип, характер того чи іншого предмета, явища, процесу.

Причина – явище, що викликає собою інше явище.

Наслідок – явище, що викликано іншим явищем.

Необхідність – такий однозначно обумовлений зв'язок явищ, при якому виникнення події-причини обов'язково веде за собою цілком визначене явище – наслідок.

Випадковість – такий зв'язок явищ, реалізація якого можлива як один із альтернативних варіантів.

Можливість – передумова виникнення того чи іншого явища, процесу, його потенційне існування.

Дійсність – втілення можливості.

Ціле – єдність частин в багатоманітності їх зв'язків.

Частина – те, що входить до складу цілого.

Елемент – така складова частина системи, яка не може бути поділена на менші.

Система – упорядкована множина взаємопов'язаних елементів, яка має певну структуру і організацію.

Структура – видимий, сталий спосіб зв'язку елементів того чи іншого складного цілого.

Безумовно, перелік категорій діалектики не вичерпується тими, що були названі вище. Тут були згадані лише деякі з них. Кожна з категорій – це, як сказав К.Маркс, «щабель в виділенні людиною себе з оточуючого його світу».

Як сказав Геракліт, «світ відкривається людині настільки, наскільки вона до цього готова». Мірою ж такої готовності є – не в останню чергу, переважно, здебільше – рівень розробленості категорій філософії, і діалектики – як одного з найважливіших її розділів – насамперед.

Основні терміни

Гіпотеза – наукове припущення, яке висувається для пояснення певних явищ дійсності.

Дискурс – той, що здійснюється шляхом логічних міркувань, розсудливий, опосередкований.

Дискусія – публічне обговорення якогось спірного питання.

Діалектика – у первісному значенні – мистецтво полеміки, логічний метод встановлення істини шляхом виявлення й подолання суперечностей у судженнях опонента; у сучасному філософському трактуванні – вчення про найзагальніші закони руху як саморуху, розвитку як саморозвитку.

Діалектичне заперечення – таке, яке не знищує в предметі, явищі, процесі його основу, потенціал подальшого розвитку, а зберігає його.

Діалог – розмова між двома особами; літературно-публіцистичний або філософський твір у формі розмови.

Еволюція – процес плинного, поступового накопичення певних кількісних змін.

Закон – вираження й прояв необхідних, суттєвих, сталих, повторюваних зв'язків між предметами, явищами, процесами.

Категорії діалектики – найбільш загальні поняття, які відносяться не до окремих галузей. Ділянок дійсності, а до дійсності як такої.

Концепція – (від лат. *conceptio* – сприйняття) – система поглядів на певне явище; спосіб розуміння, тлумачення якихось явищ; основна ідея певної теорії.

Криза – складний, загострений стан, переломний, вирішальний момент.

Метафізика – термін, вперше застосований Андроніком Родоським по відношенню до останнього розділу «Нового Органона» Аристотеля, який самим автором не був ніяк названий, і містив, переважно, загально філософські міркування; з того часу застосовувався як синонім філософії, доки Г.В.Ф. Гегель не надав йому іншого змісту: протилежного діалектиці.

Принцип – основна ідея, що пронизує наскрізь ту, чи іншу концепцію або ж життєву позицію.

Революція – якісна зміна, різкий, стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого.

Розвиток – особливий тип змін, перехід предмета, явища, процесу від одного стану до іншого, який не зводиться до попередніх.

Стрибок – перехід кількісних змін у якісні або перехід із одного якісного стану в інший.

Суперечність – єдність і боротьба протилежностей.